

सुभाषित व्याकरण - २७

Subhāṣita Vyākaraṇa - 27

(A compilation of Saṃskṛta well said verses with full grammar and meaning)

Compiler: Kishore Nayak
Editor: Padmakar Gangatirkar

बुधवार वैशाख कृष्ण त्रयोदशी १९४५ शोभकृत संवस्तर

विद्याशीलवयोवृद्धान् बुद्धिवृद्धांश्च भारत।

धनाभिजातवृद्धांश्च नित्यं मूढोऽवमन्यते ॥२५६॥- महाभाउद्योग. ३८.३४- विदुर नीति

भारत, विद्या-शील-वयो-वृद्धान्, बुद्धि-वृद्धान् च धनाभिजात-वृद्धान् च मूढः नित्यम् अवमन्यते॥

Oh, King of Bharata Dynasty, a stupid person always disrespects those who are rich in knowledge & character, old and mature, very intelligent and born in a wealthy noble family.

भारत- Oh, King of Bharata dynasty- in पु. लिं. सं. वि. ए. व., विद्याशीलवयोवृद्धान्, बुद्धिवृद्धान् & धनाभिजातवृद्धान्- all in पु. लिं. द्वि. वि. ब. व. of विद्याशीलवयोवृद्धः- one who is rich in knowledge, character, and age- विद्या- स्त्री. लिं.- knowledge, education, talent, शीलम्- न. लिं- character, behaviour, disposition, वयस्- न. लिं- age, youth, prime of the life, वृद्धः- पु. लिं- grown, matured, aged, expert- वृद्ध- क. भू. धा.वि. of वृध्- वर्धते १ ग. आ. प. to increase, grow, age- विद्या च शीलम् च वयः च- विद्याशीलवयः- द्वंद्व स. & विद्याशीलवयोभिः वृद्धः- विद्याशीलवयोवृद्धः- त्. तत्पुरुष स., बुद्धिवृद्धः- one who is rich in intelligence, knowledge- बुद्धिः- स्त्री. लिं.- intelligence बुद्ध्या वृद्धः- बुद्धिवृद्धः- त्. तत्पुरुष स. & धनाभिजातवृद्धः- one who is born and grown in a wealthy noble family- धनम्- न. लिं- wealth, money- अभिजातः- born in the descent family, of noble descent- क. भू. धा.वि. of अभि+ जन्- to be born in noble family, to be of good descend- (जन्- जायते ४ ग. आ. प. to be born, produced)- धनेषु अभिजातः- धनाभिजातः- स. तत्पुरुष स. & धनाभिजातः च वृद्धः च- धनाभिजातवृद्धः- द्वंद्व स., मूढः- stupid, foolish, silly, dull- मूढ- क. भू. धा.वि. of मुह्- मुह्यति ४ ग. प. प. to be stupid, foolish, silly, dull, अवमन्यते- वर्त. त्. पु. ए. व. of च-and, अव+ मन्- to despise, disregard, contemn- (मन्- मन्यते- ४ ग. आ. प. to consider, think, च- and & नित्यम्- always, daily, constantly- both अव्ययस

सन्ति पुत्राः सुबहवो दरिद्राणामनिच्छताम् ।

बहूनामिच्छतां नास्ति समृद्धानां विचेष्टताम् ॥२५७॥ - महाभा शान्तिपर्व १२.२८.२४

पाभेः नास्ति पुत्रः समृद्धानां विचित्रं विधिचेष्टितम्॥

अनिच्छताम् दरिद्राणाम् सुबहवः पुत्राः सन्ति। (परन्तु) बहूनाम् इच्छताम् विचेष्टताम् समृद्धानाम् (एकः अपि पुत्रः) न अस्ति। {(इच्छताम्) समृद्धानाम् (एकः अपि) पुत्रः न अस्ति। (इदम्) विचित्रम् विधिचेष्टितम् (वर्तते)।}

Poor people have many children, even though they do not want them. (On the other hand), many prosperous people, who want and struggle to have a child, do not have any. (Unfathomable is the act of destiny)

दरिद्राणाम्, इच्छताम्, अनिच्छताम्, बहूनाम्, विचेष्टताम् & समृद्धानाम्- all in पु. लिं. ष. वि. ब. व. of दरिद्रः- poor, one in distressed circumstances, इच्छत्- one who is wanting, desirous- इच्छत्- कर्तरि वर्त. का. वा. धा. सा. वि. of इष्- इच्छति ६ ग. प. प. to want desire, अनिच्छत्- one who is not wanting, not desirous- न इच्छत्- अनिच्छत्- नञ् तत्पुरुष स., बहु- adjctv- many, lot, large, विचेष्टत्- one who is very struggling,

trying hard- कर्तरि वर्त. का. वा. धा. सा. वि. of वि+ चेष्ट्- to try hard, be very active- (चेष्ट्- चेष्टते १ ग. आ. प. to move about, stir) & समृद्धः- one who is very prosperous, rich- क. भू. धा. वि. of सं+ ऋध्- to be very prosperous- (ऋध्- ऋध्यति- ऋध्नोति ४ & ५ ग. प. प. to flourish thrive), पुत्रः- son, child & पुत्राः- sons, children- in पु. लिं. प्र. वि. ए. & ब. व., अस्ति & सन्ति- वर्त. प्र. पु. ए. & ब. व. of अस्- २ ग. प. प. to be, to exist, सुबहवः- in पु. लिं. प्र. वि. ब. व. of सुबहु- adjctv- very many, large number of- (सु- अव्यय- prefix implies: good, nice, बहु- adjctv- many), विचित्रम्- strange, surprising, variegated & विधिचेष्टितम्- act of the destiny, providence- विधिः- पु. लिं.- destiny, providence, चेष्टितम्- doing, action, working- चेष्टित- क. भू. धा. वि. of चेष्ट्- see above- विधेः चेष्टितम्- ष. तत्पुरुष स.- both in न. लिं. प्र. वि. ए. व., न-no, not-अव्यय

अविसंवादनं दानं समयस्याव्यतिक्रमः ।

आवर्तयन्ति भूतानि सम्यक्प्रणिहिता च वाक् ॥२५८॥ - महाभा उद्योग १२.३८.३६- सुधर्मादिनपत्रिका

(यस्य) दानम् अविसंवादनम् (अस्ति तथा तत्र) समयस्य अव्यतिक्रमः (वर्तते), (यस्य) वाक् च सम्यक् प्रणिहिता (अस्ति), भूतानि (तम्) आवर्तयन्ति ॥

All living beings are drawn towards a person who gives without any hesitation, without any delay and with humble soothing words.

अविसंवादनम्- one with full agreement, without any objection/ hesitation- संवादनम्- dialogue, assent, agreeable, concurrence, वि- अव्यय- prefix implies: the reverse, opposite- विरुद्धं संवादनम् - विसंवादनम्- प्रादि कर्मधारय स. & न विसंवादनम्- अविसंवादनम्- नञ् तत्पुरुष स. & दानम्- donation, giving, granting- both in न. लिं. प्र. वि. ए. व., समयस्य- पु. लिं. ष. वि. ए. व. of समय- time, situation period, अव्यतिक्रमः- non- violation, not breaching, proper performance- वि- अव्यय- prefix implies: the reverse, opposite, अति- अव्यय- prefix implies: excessive, very much- वि + अति- व्यति- extremely opposite, totally negative- क्रमः- order, performance, manner, method- क्रमम् व्यतिकृत्य- व्यतिक्रमः- अव्ययीभाव स. & न व्यतिक्रमः- अव्यतिक्रमः- नञ् तत्पुरुष स.- in पु. लिं. प्र. वि. ए. व., प्रणिहिता (प्रणिहित)- adjctv- done with humility, having attention fixed upon the object, delivered- क. भू. धा. वि. of प्रणि+ धा- to set forth, prostrate, to be attentive- (धा- दधाति-धत्ते ३ ग. उ. प. to hold, contain, क. भू. धा. वि. of धा- हित) & वाक्- speech, talk, dialogue- both in स्त्री. लिं. प्र. वि. ए. व., भूतानि- न. लिं. प्र. वि. ब. व. of भूतम्- any being (human, devine or inanimate), living being, a creature, आवर्तयन्ति- वर्त. प्र. पु. ब. व. of प्रयोजक of आ+ वृत्- आवर्तयति-ते- to get attracted, draw towards, revolve around- (वृत्- वर्तते १ ग. आ. प. to be, to exist) च- and & सम्यक्- properly, rightly, correctly- both अव्ययस

सप्तैतानि न पूर्यन्ते पूर्यमाणान्यनेकशः ।

स्वामी पयोधिरुदरं कृपणोऽग्निर्यमो गृहम् ॥२५९॥

पाभेः ब्राह्मणोऽग्निर्यमो राजा पयोधिरुदरं गृहम् ॥

स्वामी, पयोधिः, उदरम्, कृपणः अग्निः, यमः (तथा) गृहम् एतानि सप्त अनेकशः पूर्यमाणानि (अपि) न पूर्यन्ते। (पाभेः ब्राह्मणः अग्निः यमः राजा पयोधिः उदरम् गृहम्) ॥

These seven things- a master, an ocean, a stomach, a miser, a fire, the God of Death and housework, are never full (satisfied, gratified), even after filling them multiple times.

स्वामी (स्वामिन)- master, owner, king, पयोधिः- ocean, sea- पयस्- न. लिं.- water, धिः- a receptacle, store, reservoir- (usually used as suffix)- पयसाम् धिः- पयोधिः-ष. तत्पुरुष स., कृपणः- a miser, a stingy person, अग्निः- fire, यमः- God of death- all in पु. लिं. प्र. वि. ए. व., उदरम्- stomach, belly & गृहम्- house, household- in न. लिं. प्र. वि. ए. व., एतानि, सप्त & पूर्यमाणानि- all in न. लिं. प्र. वि. ब. व. of एतद्- this, सप्तन्- seven, पूर्यमाणम्- getting satisfied, gratified, filled out- पूर्यमाण- कर्मणि वर्त. का. वा. धा. सा. वि. of पृ(दीर्घ)- पिपर्ति, पृणाति ३ & ९ ग. प. प. to fill, fill out, satisfy, complete, पूर्यन्ते- कर्मणि प्रयोग त्. पु. ब. व. of पृ(दीर्घ)- पूर्यते- see above, अनेकशः- many times, frequently, in various ways & न- no not- both अव्ययस

**सहजोपि गुणः पुंसां साधुवादेन वर्धते ।
कामं सुरसलेपेन कान्तिं वहति काञ्चनम् ॥२६०॥**

पुंसाम् सहजः गुणः साधुवादेन वर्धते, (यथा) सुरसलेपेन काञ्चनम् कामम् कान्तिम् वहति ॥

A person's inborn quality enhances with good speaking, just like gold exhibits extra brilliance with good surface treatment (polishing).

पुंसाम्- पु. लिं. ष. वि. ब. व. of पुंस्- a man, person, human, सहजः- natural state or disposition, born together- सह- अव्यय- with, together, along with- सह जायते इति- सहजः- उपपद तत्पुरुष स. & गुणः- virtue, quality- both in पु. लिं. प्र. वि. ए. व., साधुवादेन & सुरसलेपेन- both in पु. लिं. त्. वि. ए. व. of साधुवादः- good speech- साधु- adjctv- good, proper, righteous, honourable, वादः- speaking, words, speech, statement- साधुः वादः- साधुवादः & सुरसलेपः- good elegant treatment- सु- अव्यय- prefix implies: good, proper, रसः- taste, flavour, elegant- सुरसः- good, elegant, लेपः- anointing, surface treatment- सुरसः- लेपः- सुरसलेपः- both वि. पू. प. कर्मधारय स., वर्धते- gets enhanced & वहति- bears, acquires- both वर्त. त्. प्र. ए. व. of वृध्- १ ग. आ. प. to increase, grow, thrive & वह्- वहति-ते १ ग. उ. प. to carry, bear, convey, काञ्चनम्- gold- in न. लिं. प्र. वि. ए. व., कान्तिम्- स्त्री. लिं. द्वि. वि. ए. व. of कान्तिः- brilliance, lustre, कामम्- very well, no doubt, indeed, really & अपि- also, even- both अव्ययस

**सा भार्या या प्रियं ब्रूते स पुत्रो यत्र निर्वृतिः ।
तन्मित्रं यत्र विश्वासः स देशो यत्र जीव्यते ॥२६१॥ - महाभा शान्तिपर्व अ. १३९.९६**

सा भार्या या प्रियम् ब्रूते, सः पुत्रः यत्र निर्वृतिः (लभते), तद् मित्रम् यत्र विश्वासः (अस्ति), सः देशः यत्र (मनुष्येण) जीव्यते॥

She is indeed a good wife who always speaks pleasantly. He is indeed a good son who provides true bliss (happiness). He is the good friend who one trust. That place is worth living which provides opportunity livelihood.

The same can be said about a husband and a daughter!

सा (तद्)- she, that, भार्या- wife, या (यद्)- who & निर्वृतिः- satisfaction, bliss, happiness- all in स्त्री. लिं. प्र. वि. ए. व., सः (तद्)- he, that, पुत्रः- son, देशः- country, place, region & विश्वासः- trust, confidence, faith, reliance- all in पु. लिं. प्र. वि. ए. व., प्रियम्- an adverb- अव्यय- meaning: - in pleasing or agreeable manner, ब्रूते- वर्त. तृ. पु. ए. व. of ब्रू- ब्रवीति- ब्रूते २ ग. उ. प. to talk, say, tell, speak, तद्- that, it & मित्रम्- friend- both in न. लिं. प्र. वि. ए. व., जीव्यते- कर्मणि प्रयोग तृ. पु. ए. व. of जीव्- जीवति १ ग. प. प. to live, subsist on, to make a livelihood, यत्र- where, in which place- अव्यय

**सामृतैः पाणिभिः घ्नन्ति गुरवः न विषोक्षितैः ।
लालनाश्रयिणो दोषाः ताडनाश्रयिणो गुणाः ॥२६२॥**

गुरवः सामृतैः पाणिभिः, न विषोक्षितैः (पाणिभिः) घ्नन्ति। दोषाः लालनाश्रयिणः (भवन्ति, तथा) गुणाः ताडनाश्रयिणः (भवन्ति)।

Teachers punish with hands soaked with nectar of immortality and not with ones sprinkled with poison. All bad qualities are due to over- indulgence. Virtues are cultivated due to punishments.

गुरवः, दोषाः, गुणाः, लालनाश्रयिणः, & ताडनाश्रयिणः- all in- पु. लिं. प्र. वि. ब. व. of गुरुः- teacher, elder, father, preceptor, दोषः- blemish, defect, evil quality, गुणः- virtue, good quality, लालनाश्रयिण- one concerning over fondling- लालनम्- over fondling, indulging, आश्रयिण- adjctv- resting with related to, concerning- लालनम् आश्रयी यः सः & ताडनाश्रयिण- one concerning beating, punishment- ताडनम्- beating, whipping, flogging- ताडनम् आश्रयी यः सः- ताडनाश्रयिण- both बहुव्रीहि स., सामृतैः, पाणिभिः & विषोक्षितैः- all in पु. लिं. तृ. वि. ब. व. of सामृतः- one with nectar of immortality- अमृतम्- nectar of immortality, ambrosia, beverage of Gods- अमृतेन सह- सामृतम्- सहबहुव्रीहि स., पाणिः- hand & विषोक्षितः- one that is doused with poison- विषम्- poison, venom, उक्षितः- one that is sprinkled with- उक्षित- क. भू. धा. वि. of उक्ष्- उक्षति ६ ग. प. प. to sprinkle, to moisten, pour down upon- विषेण उक्षितम्- विषोक्षितम्- तृ. तत्पुरुष स., घ्नन्ति- वर्त. प्र. पु. ब. व. of हन्- हन्ति- २ ग. प. प. to strike, kill, न - no, not- अव्यय

**स्वधर्मे स्थिरता स्थैर्यं धैर्यमिन्द्रियनिग्रहः ।
स्नानं मनोमलत्यागो दानं वै भूतरक्षणम् ॥२६३॥ - महाभा ३.३१४.९८**

स्वधर्मे स्थिरता स्थैर्यम् (भवति)। इन्द्रियनिग्रहः धैर्यम् (भवति)। मनोमलत्यागः स्नानम् (भवति तथा) भूतरक्षणम् वै दानम् (भवति) ॥

Holding on to one's own Dharma is real stability. Self control over own's sense organs is real strength. Getting rid of impurities of one's own mind is real purification (bathing). Protection of all living beings is the real act of charity.

स्वधर्मे- पु. लिं. स. वि. ए. व. of स्वधर्मः- one's own right code of conduct (Dharma)- स्व- one's own, self, स्वस्य धर्मः- स्वधर्मः- ष. तत्पुरुष स., स्थिरता- steadiness, firmness- स्थिर- adjctv- steady, firm, permanent & ता- suffix implies: quality, nature- in स्त्री. लिं. प्र. वि. ए. व., स्थैर्यम्- steadiness, firmness, धैर्यम्- courage, strength, fortitude, स्नानम्- bathing, purification, ablution, भूतरक्षणम्- protection of all living beings- भूतम्- living being, a creature- भूत- क. भू. धा. वि. of भू- भवति १ ग. प. प. to be, to exist, become, रक्षणम्- protection, preservation- (रक्ष- रक्षति १ ग. प. प. to protect)- भूतानाम् रक्षणम्- भूतरक्षणम्- ष. तत्पुरुष स., दानम्- charity, an act of benevolence- all in न. लिं. प्र. वि. ए. व., इन्द्रियनिग्रहः- control over the sensory organs- इन्द्रियम्- न. लिं.- sensory organ, निग्रहः- control, restraint, suppression- इन्द्रियाणाम् निग्रहः- इन्द्रियनिग्रहः- ष. तत्पुरुष स. & मनोमलत्यागः- getting rid of impurities of mind- मनस्- न. लिं.- mind, heart, मलः/ मलम्- dirt, impurity, त्यागः- an act of giving up, avoiding- मनसः मलम्- मनोमलम् & मनोमलस्य त्यागः- मनोमलत्यागः-both ष. तत्पुरुष स.- both in पु. लिं. प्र. वि. ए. व., वै- surely, indeed- अव्यय

भोज्यं भोजनशक्तिश्च रतिशक्तिर्वरांगना।

विभवो दानशक्तिश्च नाऽल्पस्य तपसः फलम् ॥२६४॥ -चाणक्यनीतिदर्पण अ.२.२

भोज्यम्, भोजनशक्तिः च, वरांगना रतिशक्तिः (च, तथा) विभवः दानशक्तिः च, न अल्पस्य तपसः फलम् (अस्ति) ॥

Having a tasty meal and good digestive power, having a beautiful woman and also ability to enjoy her, having a plenty of wealth and an inclination to donate iare not a reward for a small penance (but needs a large amount of work and luck).

भोज्यम्- food, a store of provisions, eatables- भोज्य- (also-भोक्तव्य, भोग्य & भोजनीय)- क. वि. धा. सा. वि. of भुज्- भुनक्ति- भुंक्ते ७ ग. उ. प. to eat, enjoy, possess) & फलम्- fruit, result, reward- both in न. लिं. प्र. वि. ए. व., भोजनशक्तिः- digestion power, capacity to eat- भोजनम्- न. लिं- food, meal, शक्तिः- स्त्री. लिं- capacity, strength, ability- (शक्- शक्नोति ५ ग. प. प. to be able, have power)- भोजने शक्तिः- भोजनशक्तिः, रतिशक्तिः- ability in love making- रतिः- स्त्री. लिं.- love, affection, sexual enjoyment- रत्याम् शक्तिः- रतिशक्तिः, दानशक्तिः- ability to give- दानम्- न. लिं- giving, granting, दाने शक्तिः- दानशक्तिः-all स. तत्पुरुष स. & वरांगना- a beautiful woman- वर- adjctv- best, excellent, beautiful, अंगना- a woman, female- वरा अंगना- वरांगना- वि. पू. प. कर्मधारय स.- all in स्त्री. लिं. प्र. वि. ए. व., विभवः- wealth, prosperity, riches- in पु. लिं. प्र. वि. ए. व., अल्पस्य & तपसः- both in न. लिं. ष. वि. ए. व. of अल्पम्- adjctv- small, minor, little & तपस्- penance, religious austerity, च- and, न-no, not- both अव्ययस

कान्तावियोगः स्वजनापमानो

ऋणस्य शेषं कुनृपस्य सेवा।

दरिद्रभावो विषमा सभा च

विनाग्निना ते प्रदहन्ति कायम् ॥२६५॥ -चाणक्यनीतिदर्पण अ.२.१४

कान्तावियोगः, स्वजनापमानः, ऋणस्य शेषम्, कुनृपस्य सेवा, दरिद्रभावः, विषमा सभा च, ते अग्निना विना कायम् प्रदहन्ति॥

Loss of a beloved wife, humiliation from relatives, unpaid debts, serving a mean King, a poverty ridden existence, unruly assembly- all these happenings scorches the body without the presence of actual fire.

कान्तावियोगः- loss of beloved wife- कान्ता- स्त्री. लिं.- beloved woman, wife, वियोगः- separation, loss- कान्तायाः वियोगः- ष. तत्पुरुष स., स्वजनापमानः- humiliation from one's own people- स्व- one's own, self, जनः- people, अपमानः- humiliation insult- स्वस्य जनः- स्वजनः- ष. तत्पुरुष स. & स्वजनेन अपमानः- स्वजनापमानः- तृ. तत्पुरुष स. & दरिद्रभावः- poverty ridden existence- दरिद्र- adjctv- distressed, poor, भावः- existence, state- दरिद्रः भावः- दरिद्रभावः- वि. पू. प. कर्मधारय स.- all in पु. लिं. प्र. वि. ए. व., ऋणस्य- न. लिं. ष. वि. ए. व. of ऋणम्- debt, obligation, शेषम्- balance, remainder- in न. लिं. प्र. वि. ए. व., कुनृपस्य- पु. लिं. ष. वि. ए. व. of कुनृपः- a bad King, Ruler- कु- अव्यय- prefix implies bad, mean- नृ- a man, a person- नृण् पाति इति- नृपः- उपपद तत्पुरुष स. & कुत्सितः नृपः- कुनृपः- प्रादि कर्मधारय स., सेवा- service, attendance, विषमा- troublesome, rough, painful, course, सभा- court, assembly, council, gathering- all in स्त्री. लिं. प्र. वि. ए. व., ते- they- in पु. लिं. प्र. वि. ब. व. of तद्- he, अग्निना- in पु. लिं. तृ. वि. ए. व. of अग्निः- fire, कायम्- in पु/न. लिं. द्वि. वि. ए. व. of कायः, कायम्- body, प्रदहन्ति- वर्त. प्र. पु. ब. व. of प्र+ दह्- to scorch badly, burn completely- (दह्- दहति १ ग. प. प. to burn, scorch) च- and & विना- without, devoid of- both अव्ययs

नदीतीरे च ये वृक्षाः, परगेहेषु कामिनी ।

मन्त्रिहीनाश्च राजानः शीघ्रं नश्यन्त्यसंशयम् ॥२६६॥ - चाणक्यनीतिदर्पण अ. २.१५

ये वृक्षाः नदीतीरे च (तिष्ठन्ति), (या) कामिनी परगेहेषु (वसति), (ये) राजानः मन्त्रिहीनाः च (सन्ति), एते असंशयम् शीघ्रम् नश्यन्ति॥

Those trees which grow on riverbanks, a lovely woman living in other's homes and Kings without ministers are sure to perish in no time.

ये, वृक्षाः, राजानः & मन्त्रिहीनाः - all in पु. लिं. प्र. वि. ब. of यद्- who, which, वृक्षः- tree, राजन्- King & मन्त्रिहीनः- one who is without a minister- मन्त्रिः- minister, councillor, हीनः- one who is without- हीन- क. भू. धा. वि. of हा- जहाति २ ग. प. प. to leave, abandon, forsake- मन्त्रिणा हीनः- मन्त्रिहीनः- तृ. तत्पुरुष स., नदीतीरे- on the banks of a river- in न. लिं. स. वि. ए. व. of नदीतीरम्- river bank- नदी- स्त्री. लिं.- river,

तीरम्- bank shore- नद्याः तीरम्- नदीतीरम्- ष. तत्पुरुष स., कामिनी- lustful, lovely woman- in स्त्री. लिं. प्र. वि. ए. व., परगेहेषु- न. लिं. स. वि. ब. व. of परगेहम्- पर- adjctv- other another, गेहम्- a house, habitation- परस्य गेहम्- परगेहम्- ष. तत्पुरुष स., नश्यन्ति- वर्त. प्र..पु. ब. व. of नश्- नश्यति ४ ग. प. प. to get destroyed, perish, असंशयम्- no doubt, surely- संशयम्, uncertainty, hesitation- न संशयम् असंशयम् नञ् तत्पुरुष स., च-and & शीघ्रम्- quickly, in no time, swiftly- both अव्ययस

तं द्रौपदी प्रत्युवाच प्रणयात्कुरुनन्दनम्।

तत्रैव गच्छ कौन्तेय यत्र सा सात्वतात्मजा।

सुबद्धस्यापि भारस्य पूर्वबंधः श्लथायते ॥२६७॥ -महाभा आदिपर्व २२१.१७

द्रौपदी तं कुरुनन्दनं प्रणयात् प्रत्युवाच- 'कौन्तेय, तत्र एव गच्छ यत्र सा सात्वतात्मजा (वसति)। सुबद्धस्य अपि भारस्य पूर्वबंधः श्लथायते॥

Draupadi replied to that Kuru Prince, Arjuna, fondly- 'Oh son of Kunti (Arjuna) you may go there now, where that daughter of Yadavas (Subhadra) lives. Former bondages (relationship), however tight, tend to get slackened.'

द्रौपदी- daughter of King Drupada & सा (तद्)- she- both in स्त्री. लिं. प्र. वि. ए. व., तम्- him & कुरुनन्दनम्- both in पु. लिं. द्वि. वि. ए. व. of तद्- he & कुरुनन्दनः- son of Kings of Kuru dynasty (Arjuna)- कुरुः- a state in ancient India near present Delhi, नन्दनः- son- कुरोः नन्दनः- कुरुनन्दनः- ष. तत्पुरुष स., प्रणयात्- in पु. लिं. पं. वि. ए. व. of प्रणयः- affection, love, fondness, प्रत्युवाच- वर्त. तृ. पु. ए. व. of प्रति+ वच्- to reply, to respond- (वच्- वक्ति (उवाच)- २ ग. प. प. to say, talk), कौन्तेय- a son of Kunti (Arjuna)- in पु. लिं. सं. वि. ए. व., गच्छ- आज्ञार्थं द्वि. पु. ए. व. of गम्- गच्छति १ ग. प. प. to go, सात्वतात्मजा- daughter of Yadava (सुभद्रा)- सात्वतः- a member of Yadava family, आत्मजा- daughter, आत्मन्- self, one's own- आत्मनः जाता इति- आत्मजा- उपपद तत्पुरुष स. & सात्वतानाम् आत्मजा- सात्वतात्मजा- ष. तत्पुरुष स., सुबद्धस्य & भारस्य- both in पु. लिं. ष. वि. ए. व. of सुबद्धः- सु- अव्यय- a prefix implies: well, good, बद्धः- one which is tied- बद्ध- क. भू. धा. वि. of बध्- बध्नाति ९ ग. प. प. to bind, fasten, tie & भारः- collection of pieces, load, पूर्वबंधः- previous bond, earlier relationship- in पु. लिं. प्र. वि. ए. व.- पूर्व- adjctv- previous, earlier, former, बंधः- tie, bond, relationship- पूर्वः बंधः- पूर्वबंधः- वि. पू. प. कर्मधारय स., श्लथायते- gets slackened- कर्मणि प्रयोग of श्लथ्- श्लथयति- ते १० ग. उ. प. to be loose, slackened, weak, तत्र- there in that place, एव- just, merely, only, यत्र- where, in which place, अपि- also, even- all अव्ययस

तस्मै निशाचरैश्वर्यं प्रतिशुश्राव राघवः ।

काले खलु समारब्धाः फलं बध्नन्ति नीतयः ॥२६८॥ - रघुवंश सर्ग १२.६९ -शारदाप्रकाश-संघ

राघवः तस्मै निशाचरैश्वर्यं प्रतिशुश्राव। काले समारब्धाः नीतयः खलु फलं बध्नन्ति ॥

Prince of King Raghu's dynasty, Rama, promised to him (to Vibhishana who had come to him seeking his refuge from), the kingdom of Rakshasa King Ravana. "Strategies commenced or decisions taken at an appropriate time certainly yield desired results".

राघवः- Prince of King Raghu's dynasty- Rama- in पु. लिं. प्र. वि. ए. व., तस्मै- to him- in पु. लिं. च. वि. ए. व. of तद्- he, निशाचरैश्वर्यम्- kingdom of Rakshasa King Ravana- निशा- स्त्री. लिं- night, निशायाम् चरति इति- निशाचरः- उपपद तत्पुरुष स.- epithet of Rakshasa King Ravana, ऐश्वर्यम्- wealth, sovereignty, power- निशाचरस्य ऐश्वर्यम्- निशाचरैश्वर्यम्- ष. तत्पुरुष स. & फलम्- fruit, result, yield- both in न. लिं. द्वि. वि. ए. व., प्रतिशुश्राव- परोक्ष भूत. तृ. पु. ए. व. of प्रति+ श्रु- to promise (with dative of person to whom the promise is made)- श्रु- शृणोति ५ ग. प. प. to hear, listen, काले- in time- in पु. लिं. स. वि. ए. व. of कालः- time, period, instant, समारब्धाः & नीतयः- both in स्त्री. लिं. प्र. वि. ब. व. of समारब्धा- undertaken, commenced- समारब्ध- क.भू. धा. वि. of समा+ रम्- to undertake, commence, to well think about and begin - (रम्- रभते १ ग. आ. प. to begin) & नीतिः- policy, course of action, statesmanship, political wisdom, बध्नन्ति- वर्त. प्र. पु. ए. व. of बन्ध्- ९ ग. प. प. ti tie, capture, attract, खलु- surely, indeed, in fact- अव्यय

येषु दुष्टेषु दोषः स्याद्योगक्षेमस्य भारत ।

सदा प्रसादनं तेषां देवतानामिवाचरेत् ॥२६९॥ -महाभा. उद्योग ३८.४१ -सुधर्मादिनपत्रिका

भारत, येषु दुष्टेषु (स्वस्य) योगक्षेमस्य दोषः स्यात्, तेषाम् प्रसादनम्, देवतानाम् इव, सदा आचरेत्।

Oh, Prince of Bharata Dynasty (Dhritarashtra), if there is harm to one's own well-being by wicked people, one should always treat them with gratification like that in case of divinities.

भारत- Oh, Prince of Bharata Dynasty (Dhritarashtra)- in पु. लिं. सं. वि. ए. व., येषु & दुष्टेषु- both in पु. लिं. स. वि. ब. व. of यद्- who & दुष्टः- one who is wicked, culpable, vicious- दुष्ट- क. भू. धा. वि. of दुष्- दुष्पति ४ ग. प. प. to be bad, to be violated, defiled दोषः- harm, danger, injurious consequence- in पु. लिं. प्र. वि. ए. व., योगक्षेमस्य- in पु. लिं. ष. वि. ए. व. of योगक्षेम- welfare, well-being, security of possession- योगः- occupation, diligence, fitness & क्षेम- happiness, security, safety- योगः च क्षेमः च- योगक्षेमः- द्वंद्व स., स्यात्- would occur & आचरेत्- should behave, act- विध्यर्थ प्र. पु. ए. व. of अस्- अस्ति २ ग. प. प. to be, to exist & आ+ चर्- to act, practice- (चर्- चरति to walk, go about), प्रसादनम्- gratifying, pleasing, courting favour- in न. लिं. द्वि. वि. ए. व., तेषाम् & देवतानाम्- both in ष. वि. ब. व. of तद्- in पु. लिं. - he & देवता- स्त्री. लिं- a deity, God, divinity, इव- like, similar to & सदा- always, daily constantly- both अव्यय

जलाहतौ विशेषेण वैद्युताग्रेरिव द्युतिः।

आपदि स्फुरति प्रज्ञा यस्य धीरः स एव हि ॥२७०॥ - courtesy शारदाप्रकाश-संघ

जलाहतौ वैद्युताग्रेः द्युतिः विशेषेण इव यस्य प्रज्ञा आपदि स्फुरति सः एव हि धीरः (भवति) ॥

He alone is a courageous man indeed whose intellect rises spontaneously during a calamity, like the bright fire of a lightening thunderbolt striking from a dark cloud.

जलाहतौ- पु. लिं. स. वि. ए. व. of जलाहति:- cloud- जलम्- न. लिं.- water, आहति:- स्त्री. लिं- striking- यः जलस्य आहतिम् करोति स:- जलाहति:- बहुव्रीही स., वैद्युताग्ने:- पु. लिं. ष. वि. ए. व. of वैद्युताग्नि:- fire of lightening, thunderbolt- वैद्युत- adjctv- belonging to lightening, electrical, अग्नि:- fire- वैद्युतस्य अग्नि:- वैद्युताग्नि:- ष. तत्पुरुष स., द्युति:- brightness, splendour & प्रज्ञा- wisdom, intelligence, judgement- both in स्त्री. लिं. प्र. वि. ए. व., विशेषण- त्. वि. ए. व. of विशेष- adjctv - peculiar, copious, distinction, यस्य- whose- in पु. लिं. ष. वि. ए. व. of यद्- who, आपदि- in स्त्री. लिं. स. वि. ए. व. of आपद्- calamity, danger, misfortune, स्फुरति- वर्त. प्र. पु. ए. व. of स्फुर्- १ ग. प. प. to spring up, rebound, rise forth, सः (तद्)- he & धीरः- courageous, strong-minded, resolute- both in -पु. लिं. प्र. वि. ए. व., इव- like, similar to, एव- just only, merely, हि- surely, indeed-all अव्ययस

दानं होमं दैवतं मंगलानि

प्रायश्चित्तान्विविधांल्लोकवादान्

एतानि यः कुरुते नैत्यकानि

तस्योत्थानं देवता राधयन्ति ॥२७१॥ -विदुरनीति अ. १-१२१ -शारदाप्रकाश-संघ

यः दानम्, होमम्, दैवतम्, मंगलानि, प्रायश्चित्तान् (तथा) विविधान् लोकवादान् एतानि नैत्यकानि कुरुते, देवताः तस्य उत्थानम् राधयन्ति ॥

Gods will help that person rise up (attain मोक्ष) who donates to charity, offers sacrifices, performs worship of God, does auspicious activities, repays for previous sins and attends to daily worldly duties,

दानम्- charity, act of giving, दैवतम्- act concerning Gods & उत्थानम् - मोक्ष, uplifting, effort- all in न. लिं. द्वि. वि. ए. व., होमम्- in पु. लिं. द्वि. वि. ए. व. of होमः- offering oblations to Gods, Yajna, मंगलानि, एतानि & नैत्यकानि- all in न. लिं. द्वि. वि. ब. व. of मंगलम्- auspicious act, एतद्- this & नैत्यकम्- obligatory act, indispensable, to be performed regularly, प्रायश्चित्तान्, विविधान् & लोकवादान्- all in पु. लिं. द्वि. वि. ब. व. of प्रायश्चित्तः- act of atonement, विविधः- diverse, various, manifold & लोकवादः- public assertion, worldly requirement- लोकः- world, people, वादः- a statement, assertion- लोकस्य वादः- लोकवादः- ष. तत्पुरुष स., यः (यद्)- who- in पु. लिं. प्र. वि. ए. व., कुरुते- आ. प. वर्त. प्र. पु. ए. व. of कृ- करोति- कुरुते- ८ ग. उ. प. to do, देवताः- in पु. लिं. प्र. वि. ब. व. of देवता- a deity, God, divine power, तस्य- his- in पु. लिं. ष. वि. ए. व. of तद्- he राधयन्ति- प्रयोजक वर्त. प्र. पु. ब. व. of राध्- राधयति- ते- cause to accomplish, complete- (राध्- राध्नीति- ५ ग. प. प. to please, effect)

निर्धनं पुरुषं वेश्या प्रजा भग्नं नृपं त्यजेत् ।

खगा वीतफलं वृक्षं भुक्त्वा चाभ्यागतो गृहम् ॥२७२॥ -चाणक्यनीतिदर्पण अ.२.१७

वेश्या निर्धनम् पुरुषम् त्यजेत्। प्रजाः भग्नम् नृपम् (त्यजेयुः।) खगाः वीतफलम् वृक्षम् (त्यजेयुः।)(तथा) अभ्यागतः भुक्त्वा च गृहम् (त्यजेत्)॥

A prostitute should leave a person with no money. Subjects should desert an impaired King. Birds should abandon a tree with no fruits and a guest should leave a house after enjoying the hospitality.

Anybody with any product to sell should not deal with a person with no money! I would change वेश्या to a वैश्यः - any merchant or a trader.

वेश्या- courtesan, prostitute, concubine-in स्त्री. लिं. प्र. वि. ए. व., प्रजाः- स्त्री. लिं. प्र. वि. ब. व. of प्रजा- subject, people, mankind & खगाः- पु. लिं. प्र. वि. ब. व. of -खगः- a bird- खम्- sky- खे गच्छति इति- खगः- उपपद तत्पुरुष स., निर्धनम्, पुरुषम्, भग्नम्, नृपम्, वीतफलम् & वृक्षम्- all in पु. लिं. द्वि. वि. ए. व. of निर्धनः- a poor person, one who is without wealth- निर्गतम् धनम् यस्मात् सः- निर्धनः- बहुव्रीहि स., पुरुषः- man, person, भग्नः- impaired, broken, defeated- क. भू. धा. वि. of भञ्ज्- भनक्ति ७ ग. प. प. to devastate, shatter, break, नृपः- Ruler, King- (नृ- a man, person- नृन् पाति इति- नृपः- उपपद तत्पुरुष स.), वीतफलः- one which is devoid of fruit- वीत- gone, departed, disappeared- क. भू. धा. वि. of वि+ इ- to be without, to depart- (इ- एति २ ग. प. प. to go, to go to) & फलम्- fruit- वीतानि फलानि यस्मात् सः- वीतफलः- बहुव्रीहि स., & वृक्षः- a tree, अभ्यागतः- a guest, visitor, a person arrived- अभ्यागत- क. भू. धा. वि. of अभि+ आ+ गम्- to arrive- (गम्- गच्छति १ ग. प. प. to go)- all in पु. लिं. प्र. वि. ए. व., गृहम्- house, dwelling- in न. लिं. द्वि. वि. ए. व., भुक्त्वा- पू. का. वा. त्वान्त धा. सा. अव्यय of भुज्- भुनक्ति- भुंक्ते ७ ग. उ. प. to eat, enjoy, त्यजेत्- विध्यर्थ तृ. पु. ए. व. of त्यज्- त्यजति १ ग. प. प. to leave, abandon, च- and- अव्यय

यद्दूरं यद्दुराराध्यं यच्च दूरे व्यवस्थितम् ।

तत्सर्वं तपसा साध्यं तपो हि दुरतिक्रमम् ॥२७३॥ -चाणक्यनीतिदर्पण- १७.३ -वाक् पत्रिका

यद् दूरम्, यद् दुराराध्यम्, यद् च दूरे व्यवस्थितम् तद् सर्वम् तपसा साध्यम् (भवति)। तपः हि दुरतिक्रमम् (अस्ति)॥

Anything that is far away, anything that is most difficult to accomplish and anything that is well settled at a distant place, can all be achieved by sustained rigorous effort (penance). This sustained rigorous effort cannot be, indeed, bypassed. (There is no short cut to success)!

यद्- which, what, दूरम्- at a distance, remote, long way off, दुराराध्यम्- one which is very difficult to propitiate, accomplish, attain- दुर्- अव्यय- prefix implies hard, difficult, bad- आराध्यम्- to be propitiated, accomplished, attained- आराध्य (also आराद्धव्य & आराधनीय)- क. वि. धा. सा.वि. of आ+ राध्- रध्नोति- दुःखेन आराध्यते इति- दुराराध्य- उपपद तत्पुरुष स., तद्- that, it, सर्वम्- all, entire, whole, व्यवस्थितम्- placed in order, firmly located- व्यवस्थित- क. भू. धा. वि. of वि+अव+ स्था- to be placed properly- (स्था - तिष्ठति १ ग. प. प. to stay, stand), साध्यम्- possible to achieve, accomplish- साध्य-

(also साद्भव्य & साधनीय)- क. वि. धा. सा.वि. of साध्- साधोति ५ ग. प. प. to accomplish, complete, तपः (तपस्)- penance, sustained rigorous efforts & दुरतिक्रमम्- difficult to be overcome, conquered- दुःखेन अतिक्राम्यते इति- उपपद तत्पुरुष स.- all in- न. लिं. प्र. वि. ए. व., दूरे- न. लिं. स. वि. ए. व. of दूरम्- see above, तपसा- न. लिं. तृ. वि. ए. व. of तपस्- see above, च- and & हि- indeed, surely, certainly- both अव्ययः

न हि प्राणात्प्रियतरं लोके किञ्चन विद्यते ।

तस्माद्दयां नरः कुर्याद्यथात्मनि तथा परे ॥२७४॥- महाभा अनुशासन पर्व १३.११६.१२

लोके प्राणात् प्रियतरम् न हि किञ्चन विद्यते । तस्मात् नरः, यथा आत्मनि, तथा परे दयाम्, कुर्यात् ॥

In this world, there is nothing dearer than one's own life. Therefore, one should treat the other person with as much compassion as he would himself like to be treated by others.

लोके, परे & आत्मनि- all in पु. लिं. स. वि. ए. व. of लोकः- world, earth, common life, परः- the other person & आत्मन्- self, oneself, प्राणात्- पु. लिं. पं. वि. ए. व. of प्राणः- life, principle of life, प्रियतरम्- more beloved, pleasing, dearer- प्रिय- adjctv- beloved, pleasing, dear, तर- suffix- implies comparative degree & किञ्चन- (किम्+ चन)- a little bit, small thing- न हि किञ्चन- nothing at all- both in न. लिं. प्र. वि. ए. व., विद्यते- exists- वर्त. प्र. पु. ए. व. of विद्- ४ ग. आ. प. to be, to exist, नरः- a man, person- in पु. लिं. प्र. वि. ए. व., दयाम्- in स्त्री. लिं. द्वि. वि. ए. व. of दया- compassion, mercy sympathy, कुर्यात्- विध्यर्थ प्र. पु. ए. व. of कृ- करोति- कुरुते ८ ग. उ. प. to do, make, यथा- like which, in what manner, तथा- like that, in that manner, तस्मात्- therefore, न- no, not & हि- surely, indeed, certainly- all अव्ययः

न हि वैरेण वैराणि शाम्यन्तीह कदाचन ।

अवैरेण हि शाम्यन्ति एष धर्मः सनातनः ॥२७५॥

इह वैराणि वैरेण न हि कदाचन शाम्यन्ति। (तानि) अवैरेण हि शाम्यन्ति। एषः धर्मः सनातनः (भवति) ॥

Enmity in this world do not cease by further animosity. They cease only by a friendly approach. This is the eternal Dharma.

इह- here, in this world, वैराणि- न. लिं. प्र. वि. ब. व. & वैरेण- न. लिं. तृ. वि. ए. व. of वैरम्- enmity, animosity, quarrel, grudge, शाम्यन्ति- वर्त. प्र. पु. ब. व. of शम्- शाम्यति ४ ग. प. प. to cease, to come to an end, stop, अवैरेण- न. लिं. तृ. वि. ए. व. of अवैरम्- absence of quarrel, enmity, animosity- न वैरम्- अवैरम्- नञ् तत्पुरुष स., एषः (एतद्)- this, धर्मः- right codes of conduct, Dhama & सनातनः- eternal, ancient, permanent, settled- all in पु. लिं. प्र. वि. ए. व., न- no, not, हि- certainly, indeed, sure, कदाचन- at some time or the other- न हि कदाचन- never, at no occasion- all अव्ययः

**नरत्वं दुर्लभं लोके विद्या तत्र सुदुर्लभा ।
शीलं च दुर्लभं तत्र विनयस्तत्र सुदुर्लभः ॥२७६॥ अग्निपुराणम् ३३६.३**

लोके नरत्वम् दुर्लभम् (भवति) । तत्र (नरेषु) विद्या सुदुर्लभा (अस्ति) । तत्र (विद्यावत्सु) शीलम् च दुर्लभम् (अस्ति) । तत्र (शीलवत्सु) विनयः सुदुर्लभः (अस्ति) ॥

Being born as a human is very difficult in this world. Among humans, it is even more difficult to find those who are knowledgeable. Among them, people with good character are rare. And among those (with knowledge and good character), those with humility are the most difficult to find.

लोके- पु/न. लिं. स. वि. ए. व. of लोकः, लोकम्- world, earth, common life, नरत्वम्- human life, to be born as a human- नरः- man, human, त्व- suffix implies quality, nature, दुर्लभम्- one which is difficult to get- दुःखेन लभ्यते इति- दुर्लभः- उपपद तत्पुरुष स., शीलम्- character, good behaviour- all in न. लिं. प्र. वि. ए. व., विद्या- knowledge, education, skill & सुदुर्लभा (सुदुर्लभम्)- one which is very difficult to get- सु- अव्यय- prefix implies very, more, hard- both in स्त्री. लिं. प्र. वि. ए. व., विनयः- humility, modesty & सुदुर्लभः- both in पु. लिं. प्र. वि. ए. व., च- and, तत्र- there, in this- both अव्ययस

**परहस्तेन पापानां पुण्यानां निजपाणिना ।
कृतानां करणीया नो चर्चा कस्याग्रतः क्वचित् ॥२७७॥-- courtesy शारदाप्रकाश-संघ**

परहस्तेन कृतानाम् पापानाम् (तथा) निजपाणिना (कृतानाम्) पुण्यानाम् चर्चा कस्य अग्रतः क्वचित् नो करणीयाः (भवन्ति) ॥

One should never discuss in front of others the sins committed by others or the good deeds done by himself.

परहस्तेन & निजपाणिना- both in पु. लिं. त्. वि. ए. व. of परहस्तः- hand of someone else- पर- adjctv- other another, हस्तः- hand- परस्य हस्तः- परहस्तः & निजपाणिः- one's own hand- निज- adjctv- one's own, self, पाणिः- hand- निजस्य पाणिः- निजपाणिः- both ष.तत्पुरुष स., कृतानाम्, पापानाम् & पुण्यानाम्- all in न. लिं. ष. वि. ब. व. of कृतम्- done, performed, accomplished- कृत- क. भू. धा. वि. of कृ- करोति कुरुते ८ ग. उ. प. to do, make, पापम्- sin, crime, wrong doing & पुण्यम्- meritorious or righteous deed, चर्चा- discussion, recitation, talk & करणीया- to be done- करणीय (also कर्तव्य, कार्य & कृत्य)- क. वि. धा. सा. वि. of कृ- to do- see above- both in स्त्री. लिं. प्र. वि. ए. व., कस्य- whose- in पु. लिं. ष. वि. ए. व. of किम्- who, अग्रतः- adverb- before, in the presence of, क्व- where, when, क्व+ चित्- in some places, in some cases, नो (न+ उ)- no not, नो क्वचित्- never- all अव्यय स

गृहीत्वा दक्षिणां विप्रास्त्यजन्ति यजमानकम्।

प्राप्तविद्या गुरुं शिष्या दग्धारण्यं मृगास्तथा ॥२७८॥ - चाणक्यनीतिदर्पण अ. २.१८

विप्राः दक्षिणां गृहीत्वा यजमानकम् त्यजन्ति। प्राप्तविद्याः शिष्याः गुरुं (त्यजन्ति) तथा दग्धारण्यं मृगाः (त्यजन्ति)॥

The priests leave the host after receiving their fees. The students leave their teacher after having received their training. Similarly, the wild animals abandon a forest that is burnt down.

विप्राः, शिष्याः & मृगाः- पु. लिं. प्र. वि. ब. व. of विप्रः- officiating priest, शिष्यः- disciple, pupil, student & मृगः- an animal, दक्षिणाम्- स्त्री. लिं. द्वि. वि. ए. व. of दक्षिणा- fee or present offered to a priest on conclusion of the religious rite, गृहीत्वा- after getting hold of, after acceptance- पू. का. वा. त्वान्त धा. सा. अव्यय of ग्रह्- गृह्णाति- गृह्णीते ९ ग. उ. प. to take hold of, seize, यजमानकम् & गुरुम्- both in पु. लिं. द्वि. वि. ए. व. of यजमानकः- relationship with the host or patron- यजमानः- the head of the family, a host, patron, - क- suffix implies relationship, belonging & गुरुः- teacher, elder, father, त्यजन्ति- वर्त. प्र. पु. ब. व. of त्यज्- त्यजति १ ग. प. प. to leave, abandon, प्राप्तविद्या- the knowledge or expertise having obtained- in स्त्री. लिं. प्र. वि. ए. व.- प्राप्त- having obtained, gained- क. भू. धा. वि. of प्र+ आप्- to get, obtain- (आप्- आप्नोति ५. ग. प. प. to get) विद्या- knowledge, expertise, education- प्राप्ता विद्या- प्राप्तविद्या- वि. पू. प. कर्मधारय स., दग्धारण्यम्- burnt or scorched forest- दग्ध- burnt, scorched- क. भू. धा. वि. of दह्- दहति १ ग. प. प. to burn, scorch, अरण्यम्- forest, wilderness- दग्धम् अरण्यम्- दग्धारण्यम्- वि. पू. प. कर्मधारय स.- in न. लिं. द्वि. वि. ए. व., तथा- likewise, similarly- अव्यय

यथा व्याघ्री हरेत् पुत्रान् दंष्ट्राभिर्न च पीडयेत्।

भीता पतनभेदाभ्यां तद्वद्वर्णान् प्रयोजयेत् ॥२७९॥-- courtesy शारदाप्रकाश-संघ

यथा व्याघ्री पतनभेदाभ्यां भीता पुत्रान् दंष्ट्राभिः हरेत्, न च पीडयेत्, तद्वत् (मनुष्यः) वर्णान् प्रयोजयेत्॥

When her young ones are afraid of falling down and getting hurt, a tigress carries them with her sharp teeth but does not hurt them. Similarly, one should use his words (taking care not to hurt anyone in the process)

व्याघ्री- tigress & भीता- one who is scared of, afraid of, alarmed of- भीत- क. भू. धा. वि. of भी- बिभेति ३ ग. प. प. to fear, dread, be afraid of- both in स्त्री. लिं. प्र. वि. ए. व., पतनभेदाभ्याम्- पु/न. लिं. पं. वि. द्वि. व. of पतनभेदौ- fall and injury- पतनम्- falling, भेदः- hurt, injury, break- पतनम् च भेदः च- पतनभेदौ- द्वंद्व स., पुत्रान् & वर्णान्- both in- पु. लिं. द्वि. वि. ब. व. of पुत्रः- child, son & वर्णः- a word, syllable, दंष्ट्राभिः- तृ. वि. ब. व. of दंष्ट्रा- a large tooth, tusk, fang, हरेत्, पीडयेत् & प्रयोजयेत्- all in विध्यर्थ प्र. पु. ए. व. of ह- हरति- ते १ ग. उ. प. to carry, take, convey, पीड्- पीडयति- ते १० ग. उ. प. to harm, hurt, pain, injure & प्रयोजक of प्र+ युज्- प्रयोजयति- ते- to cause to deploy, use, act- (युज्- युनक्ति- युंक्ते- ७ ग. उ. प. to use, join,

furnish, employ), तद्वत्- like that, in that manner, so also, न- no, not, च- and & यथा- as, so that, in which way, how- all अव्ययस,

(A reference from internet in connection with this shloka:

एवं वर्णाः प्रयोक्तव्याः नाव्यक्ता न च पीडिताः ॥३०,३१ ॥ इति नारदीयशिक्षा बोधयति। वेदमन्त्राणां वर्णानामुच्चारणक्रमे अधो-निर्दिष्टाः अष्ट अंशाः व्याशिक्षायां श्लोकरूपेण उपदिष्टाः सन्ति।

ध्वनिः स्थानं च करणं प्रयत्नः कालता स्वरः।

देवता जातिः एतैश्च वर्णाः ज्ञेयाः विचक्षणैः ॥

अपि च –मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्या प्रयुक्तो न तमर्थमाह।)

न वृद्धिर्बहु मन्तव्या या वृद्धिः क्षयमावहेत्।

क्षयोऽपि बहु मन्तव्यो यः क्षयो वृद्धिमावहेत् ॥२८०॥ -महाभा उद्योग. ३९.६ -सुधर्मादिनपत्रिका

या वृद्धिः क्षयम् आवहेत्, (सा) वृद्धिः न बहु मन्तव्या (भवति)। (तथा) यः क्षयः वृद्धिम् आवहेत्, (सः) क्षयः अपि बहु मन्तव्यः (अस्ति) ॥

One should not worry too much about a period of decaying wealth. One should also think that a declining wealth will prosper later.

या (यद्)- what, which, मन्तव्या - to be considered, thought of- मन्तव्य- (also मननीय, मान्य)- क. वि. धा. सा. वि. of मन्- मन्यते- मनुते ४ & ८ ग. आ. प. to consider, think, believe & वृद्धिः- prosperity, growth- all in स्त्री. लिं. प्र. वि. ए. व., यः (यद्)- what, which, क्षयः- decline, loss, wane & मन्तव्यः- to be considered, thought of- all in पु. लिं. प्र. वि. ए. व., वृद्धिम् & क्षयम्- both in द्वि. वि. ए. व. of वृद्धिः & क्षयः- see above, आवहेत्- विध्यर्थ प्र. पु. ए. व. of आ+ वह्- to bring home, to cause, produce- (वह्- वहति -ते १ ग. उ. प. to carry, bear, lead), न- no, not, बहु- too much, very large, exceeding, अपि- also, even- all अव्ययस

अनीश्वरोऽयं पुरुषो भवाभवे सूत्रप्रोता दारुमयीव योषा।

धात्रा हि दिष्टस्य वशे कृतोऽयं तस्माद्दद त्वं श्रवणे धृतोऽहम् ॥२८१॥ -महाभा उद्योग ३९.१-सुधर्मादिनपत्रिका

धृतराष्ट्र उवाचः

अयं पुरुषः, सूत्रप्रोता दारुमयी योषा इव भवाभवे, अनीश्वरः (अस्ति)। अयं, धात्रा हि दिष्टस्य वशे कृतः (अस्ति)। तस्मात् त्वं वद, अहं श्रवणे धृतः (अस्मि) ॥

Said by Dhritarashtra to Vidura during course of his advice:

Just like a string tied puppet woman made of wood, a person has no control over events or non-events. The Creator has put him under control of his own destiny. Therefore, you please continue your talk. I am attentively listening!

भवाभवे- पु. लिं. स. वि. ए. व.- भवाभवः- worldly existence or non-existence, well-being or otherwise- भवः- worldly existence, life, well-being- न भवः- अभवः- नञ् तत्पुरुष स. & भवः च अभवः च- भवाभवः- द्वंद्व स., अयम् (इदम्)- this, he, पुरुषः- person, man, अनीश्वरः- one having no control, helpless- ईश्वरः- lord, master- न ईश्वरः- अनीश्वरः- नञ् तत्पुरुष स., कृतः- one who is made to, done- कृत- क. भू. धा. वि. of कृ- करोति- कुरुते ८ ग. उ. प. to do, make, धृतः- one who has held on- धृत- क. भू. धा. वि. of धृ- धरति १ ग. प. प. to hold, bear, सूत्रप्रोता- string-tied- सूत्रम्- a thread, string, wire & प्रोत- (प्र+ ऊत)- bound, tied, pierced- क. भू. धा. वि. of प्र+ व्ये- to tie, bind, sew- (व्ये- व्ययति- ते- १ ग. उ. प. to sew)- सूत्रे प्रोता- सूत्रप्रोता- स. तत्पुरुष स., दारुमयी- one which is made of wood- दारु- न. लिं.- wood, timber, मयी (मय)- adjectv- an affix used to indicate- 'consisting or composed of', 'made of'- दारुणा मया इति- दारुमयी- उपपद तत्पुरुष स., योषा- a woman, girl- all in स्त्री. लिं. प्र. वि. ए. व., धात्रा- पु. लिं. तृ. वि. ए. व. of धातृ- the creator, epithet of Brahma, दिष्टस्य- न. लिं. ष. वि. ए. व. of दिष्टम्- fate, luck, destiny, वद- आज्ञार्थ. द्वि. पु. ए. व. of वद्- वदति १ ग. प. प. to say, talk, श्रवणे & वशे- both in न. लिं. स. वि. ए. व. of श्रवणम्- act of hearing, the ear & वशम्- will, power, influence control, अहम्- I & त्वम्- you- both प्र. वि. ए. व. of अस्मद् & युष्मद् respectively. इव- like, similar to हि- indeed, surely & तस्मात्- therefore- all अव्ययस

सन्तः सच्चरितोदयव्यसनिनः प्रादुर्भवद्यन्त्रणाः

सर्वत्रैव जनापवादचकिता जीवन्ति दुःखं सदा।

अव्युत्पन्नमतिः कृतेन न सता नैवासता व्याकुलो

युक्तायुक्तविवेकशून्यहृदयो धन्यो जनः प्राकृतः॥२८२॥ -- सुधर्मादिनपत्रिका

सन्तः, सच्चरितोदयव्यसनिनः, सर्वत्र एव प्रादुर्भवद्यन्त्रणाः, जनापवादचकिताः सदा दुःखम् जीवन्ति। प्राकृतः जनः (तु) अव्युत्पन्नमतिः न सता कृतेन न एव असता (कृतेन) व्याकुलः, युक्तायुक्तविवेकशून्यहृदयः धन्यः (इव जीवति)॥

Saintly persons, completely devoted to a noble life style, under constraint for being aware of public censuring, always live a troubled life. An ordinary person with simple mind, unaware about his neither good nor bad actions, ever devoid of right or wrong thinking, is indeed the blessed one.

सन्तः, सच्चरितोदयव्यसनिनः, प्रादुर्भवद्यन्त्रणाः & जनापवादचकिताः- all in पु. लिं. प्र. वि. ब. व. of सत्- a noble or saintly person, सच्चरितोदय- व्यसनिन्- one who is excessively devoted to following a noble life style- सत्- good, noble, चरितम्- life, behaviour, उदय- rise, accomplishment, व्यसनिन्- excessively devoted to, सत् चरितम्- सच्चरितम्- वि. पू. प. कर्मधारय स., सच्चरितस्य उदयम्- सच्चरितोदयम् & सच्चरितोदयस्य व्यसनिन्- सच्चरितोदयव्यसनिन्- both- ष. तत्पुरुष स., प्रादुर्भवद्यन्त्रणः- one who is manifestly under constraint- प्रादुस्- अव्यय- manifestly, evidently (used chiefly with कृ, भू & अस्), भवत्- happening- कर्तरि वर्त. का. वा. धा. सा. वि. of भू- भवति १ ग. प. प. to be, यन्त्रण- restraint, check- प्रादुस् +भवत्- प्रादुभवतः यन्त्रणानि यस्य सः- प्रादुर्भवद्यन्त्रणः- बहुव्रीहि स., जनापवादचकिताः- one who is conscious

about public censuring- जनः- people, अपवाद- blame, censuring- चकित- adjctv- frightened, shaking- क. भू. धा. वि. of चक्- चकति- ते १ ग.. प. to be satiated, alarmed- जनस्य अपवाद- जनापवाद- ष. तत्पुरुष स. & जनापवादेन चकितः- जनापवादचकितः- त्. तत्पुरुष स., दुःखम्- adverb- with great difficulty, trouble, जीवन्ति- वर्त. . प्र. पु. ब. व. of जीव्- जीवति १ ग. प. प. to live, subsist on, प्राकृतः- uncultivated, ordinary, unrefined, जनः- people, अव्युत्पन्नमतिः- one who has no refined mind- व्युत्पन्न- derived, begotten, cultured- क. भू. धा. वि. of वि+ उद्+ पद्- व्युत्पद्यते- to form, produce, cultivate- (पद्- पद्यते ४ ग. आ. प. to go, approach), मतिः- स्त्री. लिं.- mind, thinking, न व्युत्पन्न- अव्युत्पन्न- नञ् तत्पुरुष स. & अव्युत्पन्ना मतिः यस्य सः- अव्युत्पन्नमतिः- बहुव्रीहि स., सता, असता & कृतेन-all in पु/न. त्. वि. ए. व. of सत्- noble, good, न सत्- असत्- unholy, bad, कृत- performed, accomplished- क. भू. धा. वि. of कृ- करोति कुरुते ८ ग. उ. प. to do, make, व्याकुलः- adjctv- troubled, alarmed, overtaken by, युक्तायुक्तविवेकशून्यहृदयः- युक्त- proper, worthy, deserving, fit- क. भू. धा. वि. of युज्- युनक्ति- युंक्ते ७ ग. उ. प. to deploy, engage, न युक्त- अयुक्त- नञ् तत्पुरुष स., विवेक- judgement, discretion, शून्य- devoid of, lacking, हृदयम्- mind, heart- युक्तम् च अयुक्त च- युक्तायुक्तम्- द्वंद्व स., युक्तायुक्तस्य विवेकः- युक्तायुक्तविवेक- ष. तत्पुरुष स., युक्तायुक्तविवेकेन शून्यः- युक्तायुक्तविवेकशून्यः- त्. तत्पुरुष स. & युक्तायुक्तविवेकशून्यम् हृदयम् यस्य सः- युक्तायुक्तविवेकशून्यहृदयः- बहुव्रीहि स., धन्यः- a blessed man, lucky person, fortunate- all in पु. लिं. प्र. वि. ए. व., सर्वत्र- everywhere, at all times, न- no, not, एव- just, merely, only, सदा- always, daily- all अव्यय

उपसर्गेऽन्यचक्रे च दुर्भिक्षे च भयावहे ।

असाधुजनसंपर्के यः पलायेत् स जीवति ॥२८३॥ -चाणक्यनीतिदर्पण अ. ३.१९

यः, उपसर्गे, अन्यचक्रे, च भयावहे दुर्भिक्षे असाधुजनसंपर्के च पलायेत्, सः जीवति ॥

One who runs away, when faced with natural phenomenon foreboding evils like flood, storm, earthquake etc. or during attack of an enemy or a foreign force or in frightening famine situation or in the possibility of getting into contact with evil minded people, he alone survives.

यः (यद्)- who & सः (तद्)- he- both in- पु. लिं. प्र. वि. ए. व., उपसर्गे, अन्यचक्रे, भयावहे, दुर्भिक्षे & असाधुजनसंपर्के- पु/न. लिं. स. वि. ए. व. of उपसर्गः- misfortune, calamity, natural phenomenon foreboding evil like floods, storm, earthquake etc., अन्यचक्रम्- attack of an enemy, foreign force- अन्य- other, another, strange, unusual, चक्रम्- a realm, sovereignty, troop- अन्यस्य चक्रम्- अन्यचक्रम्- ष. तत्पुरुष स., भयावहः- frightening- भयम्- fear, dread, terror- भयम् आवहति इति- भयावहः- उपपद तत्पुरुष स., दुर्भिक्षम्- famine, acute scarcity of provisions & असाधुजनसंपर्कः- company of wicked or evil minded people- साधुः-good or saintly person- न साधुः- असाधुः, जनः- person, people, संपर्कः- contact, company- असाधुः जनः- असाधुजनः- वि. पू. प. कर्मधारय स., असाधुजनस्य संपर्कः- असाधुजनसंपर्कः- ष. तत्पुरुष स., पलायेत्- विध्यर्थ प्र. पु. ए. व. of परा+ अय्- पलायति- ते to run away, retreat- (अय्- अयते १ ग. आ. प. प. to go), जीवति- वर्त. प्र. पु. ए. व. of जीव्- १ ग. प. प. to be alive, to survive, च- and- अव्यय

अपूज्या यत्र पूज्यन्ते पूज्यानां च व्यतिक्रमः ।

त्रीणि तत्र भविष्यन्ति दुर्भिक्षं मरणं भयम् ॥२८४॥ -पद्मपुराण ६.१११.१४, मनुस्मृती

यत्र अपूज्याः पूज्यन्ते, (तथा) पूज्यानाम् च व्यतिक्रमः (भवति), तत्र दुर्भिक्षम् मरणम् भयम् (एते) त्रीणि भविष्यन्ति ॥

Where undeserving persons are honoured and deserving are disregarded, these three things, namely, famine, death and terror, will occur.

पूज्यन्ते- कर्मणि प्रयोग प्र. पु. ब. व. of पूज्-पूजयति- ते १० ग. उ. प. to adore, worship, honour, पूज्यानाम्- in पु. लिं. ष. वि. ब. व. of पूज्यः- one who is deserving respect, honour- पूज्य- (also पूजनीय & पूजितव्य)- क. वि. धा. सा. वि. of पूज्- see above, अपूज्याः- in पु. लिं. प्र. वि. ब. व. of अपूज्यः- one who does not deserve to be worshipped, honoured- न पूज्यः- अपूज्यः- नञ् तत्पुरुष स., व्यतिक्रमः- violation, disregard, neglect- (वि+अति+कृ - to disregard, neglect)- in पु. लिं. प्र. वि. ए. व., दुर्भिक्षम्- famine, scarcity of provisions, मरणम्- death, भयम्- fear, terror- all in न. लिं. प्र. वि. ए. व., त्रीणि- in न. लिं. प्र. वि. ब. व. of त्रि- three, भविष्यन्ति- सामान्य (द्वि.) भविष्य प्र. पु. ब. व. of भू- भवति १ ग. प. प. to be, to happen, to exist, यत्र- where, in which place, तत्र- there, in that place, च-and- all अव्ययस

दर्शनध्यानसंस्पर्शैर्मत्सी कूर्मी च पक्षिणी ।

शिशुं पालयते नित्यं तथा सज्जनसंगतिः ॥२८५॥ - चाणक्यनीतिदर्पण अ.४.३

मत्सी, कूर्मी च पक्षिणी (यथा) दर्शन-ध्यान-संस्पर्शैः शिशुं पालयते तथा सज्जनसंगतिः (जनम्) नित्यम् (पालयते) ॥

Just like a mother fish, a mother tortoise and a mother bird take care of her young one by watching it, by contemplating (for its welfare) and by physical touch, a company of good people constantly provides protection (for people around them.)

दर्शनध्यानसंस्पर्शैः- पु/न. लिं. तृ. वि. ब. व. of दर्शनध्यानसंस्पर्शम्- दर्शनम्- looking, seeing- (दृश्- पश्यति १ ग. प. प. to see, look at), ध्यान- thought, contemplation- (ध्- ध्यायति १ ग. प. प. to think, call to mind), संस्पर्शम्- bodily touch, contact - (स्पृश्- स्पृशति ६ ग. प. प. to touch)- दर्शनम् च ध्यानम् च संस्पर्शम् च- दर्शनध्यानसंस्पर्शम्- द्वंद्व स., मत्सी- a female fish, कूर्मी- a female tortoise, पक्षिणी- a female bird & सज्जनसंगतिः- a company of noble, saintly people- सत्- good, noble, जनः- people, संगतिः- company, contract, meeting- सत् जनः- सज्जनः- प्रादि कर्मधारय स.- सज्जनस्य संगतिः- सज्जनसंगतिः- ष. तत्पुरुष स., शिशुम्- पु. लिं. द्वि. वि. ए. व. of शिशुः- child, young one, पालयते- वर्त. प्र. पु. ए. व. of पाल्- पालयति- ते १० ग. उ. प. to protect, take care, च-and, तथा- like, similar to & नित्यम्- always, daily- all अव्ययस

किं तथा क्रियते धेन्वा या न दोग्ध्री न गर्भिणी ।

कोऽर्थः पुत्रेण जातेन यो न विद्वान् न भक्तिमान् ॥२८६॥- चाणक्यनीतिदर्पण अ. ४.९

या (धेनुः) न दोग्ध्री न गर्भिणी (अस्ति), तथा धेन्वा किम् क्रियते? यः (पुत्रः) न विद्वान् न भक्तिमान् (अस्ति), कः अर्थः (अस्ति तादृशेण) पुत्रेण जातेन?

What is the use of a cow that does not give milk nor ever gets pregnant? What is the purpose of a born son who does not become learned nor devoted (to his parents / God)?

या (यद्)- which, दोग्धी- one which yields milk, गर्भिणी- a pregnant female of human or animal- all in स्त्री. लिं. प्र. वि. ए. व., तथा & धेन्वा- both in स्त्री. लिं. तृ. वि. ए. व. of तद्- that, it & धेनुः- cow, क्रियते- कर्मणि प्रयोग प्र. पु. ए. व. of कृ- करोति- कुरुते ८ ग. उ. प. to do, make, यः (यद्)- who, विद्वान् (विद्वस्)- a wise or learned person, भक्तिमान् (भक्तिमत)- one who is devout, attached, loyal- (भक्तिः- devotion, loyalty, attachment & मत्- suffix implies quality, nature), कः (किम्)- what, which, अर्थः- meaning, purpose, use- all in पु. लिं. प्र. वि. ए. व., पुत्रेण & जातेन- both in पु. लिं. तृ. वि. ए. व. of पुत्रः- son & जातः- born, taken birth- जात- क. भू. धा. वि. of जन्-जायते ४ ग. आ. प. to be born, produced, न-no, not, किम्- a particle of interrogation- what, wherefore- both अव्ययस

संसारतापदग्धानां त्रयो विश्रान्तिहेतवः ।

अपत्यं च कलत्रं च सतां सङ्गतिरेव च ॥२८७॥ -चाणक्यनीतिदर्पण अ. ४.१०

संसार-ताप-दग्धानाम् अपत्यम् च कलत्रम् च सताम् सङ्गतिः एव च, त्रयः विश्रान्ति-हेतवः (भवन्ति) ॥

For the people burnt with miseries of worldly life, a child a wife and company of noble people are good sources of relaxation.

संसारतापदग्धानाम् & सताम्- both in- पु. लि. ष. वि. ब. व. of संसारतापदग्धः- one who is tormented with miseries of day-to-day worldly life- संसारः- worldly life, mundane existence, तापः- torment, misery, agony, दग्धः- burnt, scorched- दग्ध- क. भू. धा. वि. of दह्- दहति १ ग. प. प. to burn, scorch, torment- संसारस्य तापः- संसारतापः- ष. तत्पुरुष स. & संसारतापेन दग्धः- संसारतापदग्धः- तृ. तत्पुरुष स. & सत्- a noble or saintly person, अपत्यम्- offspring, child, progeny & कलत्रम्- wife- both in न. लि. प्र. वि. ए. व., सङ्गतिः- company, contact, meeting- स्त्री. लि. प्र. वि. ए. व., त्रयः & विश्रान्तिहेतवः- both in पु. लि. प्र. वि. ब. व. of त्रि- three & विश्रान्तिहेतुः- a source of relaxation- विश्रान्ति- स्त्री. लिं.- rest, relaxation, tranquility & हेतुः- पु. लिं.- source, object, means, motive- विश्रान्तेः हेतुः- विश्रान्तिहेतुः- ष. तत्पुरुष स., च- and & एव- just, mere, only- both अव्ययस

त्यजेद्धर्मं दयाहीनं विद्याहीनं गुरुं त्यजेत् ।

त्यजेत्क्रोधमुखीं भार्यां निःस्नेहान्बान्धवांस्त्यजेत् ॥२८८॥ -चाणक्यनीतिदर्पण अ. ४.१६

(मनुष्यः) दयाहीनम् धर्मम् त्यजेत् । विद्याहीनम् गुरुम् त्यजेत् । क्रोधमुखीम् भार्याम् त्यजेत् (तथा) निःस्नेहान् बान्धवान् त्यजेत् ॥

One should leave any Dharma (way of life), devoid of compassion. One should leave a teacher who is not knowledgeable. One should leave a wife with angry expression on her face. One should avoid relatives without any love or affection.

दयाहीनम्, धर्मम्, विद्याहीनम् & गुरुम्- all in पु. लिं. द्वि. वि. ए. व. of दयाहीनः- compassionless, merciless- दया- स्त्री. लिं.- compassion, mercy, हीनः- devoid of, wanting in- हीन- क. भू. धा. वि. of हा- जहाति २ ग. प. प. to leave, abandon- दयया हीनः- दयाहीनः- तृ. तत्पुरुष स., धर्मः- prescribed codes of conduct, Dharma विद्याहीनः- one who is not learned, without knowledge- विद्या- knowledge, education, विद्यया हीनः- विद्याहीनः- तृ. तत्पुरुष स., & गुरुः- teacher, preceptor, elder, क्रोधमुखीम् & भार्याम्- both in स्त्री. लिं. द्वि. वि. ए. व. of क्रोधमुखी- one who is with an angry face- क्रोध- anger, wrath, मुखम्- face, mouth, countenance- मुखिन्- पु. लिं. & (मुखी- स्त्री. लिं.)- one with a face or countenance of- क्रोधयुक्तम् मुखम् यस्याः सा- क्रोधमुखी- बहुव्रीहि स. & भार्या- wife, निःस्नेहान् & बान्धवान्- both in पु. लिं. द्वि. वि. ब. व. of निःस्नेहः- affectionless, unfriendly- स्नेहः- affection, tenderness, love- निस्- अव्यय- prefix implies: absence of, devoid of- निर्गतः स्नेहः यस्मात् सः- निःस्नेहः- बहुव्रीहि स. & बान्धवः- relative, kinsman, त्यजेत्- विध्यर्थ प्र. पु. ए. व. of त्यज्- त्यजति- १ ग. प. प. to leave, abandon, get rid of

अग्निर्देवो द्विजातीनां मुनीनां हृदि दैवतम् ।

प्रतिमा स्वल्पबुद्धीनां सर्वत्र समदर्शिनाम् ॥२८९॥- चाणक्यनीतिदर्पण अ. ४.19

द्विजातीनाम् अग्निः देवः (भवति)। मुनीनाम् दैवतम् हृदि (भवति)। स्वल्पबुद्धीनाम् प्रतिमा (एव दैवतम् (भवति)। समदर्शिनाम् (दैवतम्) सर्वत्र (भवति)॥

Fire (अग्निहोत्र) is God (an object of worship) for upper Varnas. God is in their heart for the sages. An image or an idol is God for the people with low intelligence. However, Self-realised people see God everywhere.

द्विजातीनाम्, मुनीनाम्, स्वल्पबुद्धीनाम् & समदर्शिनाम्- all in पु. लिं. ष. वि. ब. व. of द्विजाती - two births, a man of any of the first three Varnas, namely Bramhana, Kshatriya and Vaisya, who undergo upanayan-sanskar- द्वे जाती - द्विगु स. मुनिः- a sage, ascetic, saint, स्वल्पबुद्धिः- one with little intelligence- स्वल्प- adjctv- very small, little, बुद्धिः- स्त्री.लिं.- intellect, knowledge, understanding- स्वल्पा बुद्धिः यस्य सः- स्वल्पबुद्धिः- बहुव्रीहि स., & समदर्शिन्- self-realised impartial person- सम- adjctv- same, equal, identical, दर्शिन्- adjctv- seeing, perceiving, understanding- समः दर्शी यः सः- समदर्शिन्- बहुव्रीहि स., अग्निः- fire, देवः- god, deity- both in पु. लिं. प्र. वि. ए. व., दैवतम्- God, deity- in न. लिं. प्र. वि. ए. व., प्रतिमा- an image, idol, figure- in स्त्री. लिं. स. वि. ए. व., हृदि- in न. लिं. प्र. वि. ए. व. of हृद्- mind, heart, सर्वत्र- everywhere, at all places- अव्यय

विश्वासयेत्परांश्चैव विश्वसेच्च न कस्यचित्।

पुत्रेष्वपि हि राजेन्द्र विश्वासो न प्रशस्यते ॥२९०॥-महाभा शान्तिपर्व १२.८५.३३ -शारदाप्रकाश-संघ

राजेन्द्र, (मनुष्यः) परान् च एव विश्वासयेत्, (तथा अपि सः) न कस्यचित् च विश्वसेत्। (मनुष्येण स्व-) पुत्रेषु अपि हि विश्वासः न प्रशस्यते॥

Oh, King of kings, one's should make others trust him, but he should never trust any one. Even trusting one's own children is not recommended.

राजेन्द्र- Oh Lord among the Kings- राजन्- King, इन्द्रः- lord, master- राजसु इन्द्रः- राजेन्द्रः- स. तत्पुरुष स.- in पु. लि. सं. वि. ए. व., परान्- in पु. लि. द्वि. वि. ब. व. of परः- the other, a stranger, विश्वासयेत्- विध्यर्थ प्रयोजक प्र. पु. ए. व. of वि+ श्वस्- विश्वासयति- cause to believe, inspire confidence- (श्वस्- श्वसिति २ ग. प. प. to breathe, respire) & विश्वसेत्- विध्यर्थ प्र. पु. ए. व. of वि+ श्वस्- विश्वसिति- to confide in, to trust, कस्यचित्- on someone, anyone- पु. लिं. ष. वि. ए. व. of- कश्चित्- someone, पुत्रेषु- in पु. लि. स. वि. ब. व. of पुत्रः- son, विश्वासः- confidence, trust, faith, reliance- in पु. लि. प्र. वि. ए. व., प्रशस्यते- कर्मणि प्रयोग प्र. पु. ए. व. of प्र+ शंस- to speak approvingly of, approve, praise- (शंस- शंसति- १ ग. प. प. to praise, extol)- च- and, एव- just, mere, only, न- no, not, अपि- even also, हि- surely, certainly, indeed- all अव्ययs,

निःस्पृहो नाधिकारी स्यान्नाकामी मण्डनप्रियः।

नाविदग्धः प्रियं ब्रूयात् स्फुटवक्ता न वञ्चकः ॥२९१॥ -चाणक्यनीतिदर्पण अ. ५.५

निःस्पृहः न अधिकारी स्यात् । अकामी न मण्डनप्रियः (स्यात्) । अविदग्धः न प्रियम् ब्रूयात् (तथा) स्फुटवक्ता न वञ्चकः (स्यात्) ॥

A desire less person should not be in a position of authority. A lustful person should not adorn himself. A fool does not speak pleasantly. A frank speaker would not be a swindler.

निःस्पृहः- one who is free from desire or covetousness- निस्- अव्यय- prefix implies: without devoid of & स्पृहा- covetousness, desire, longing- निर्गता स्पृहा यस्मात् सः- निःस्पृहः- बहुव्रीहि स., अधिकारी (अधिकारिन्)- one who is possessed of authority, power, अकामी (अकामिन्)- one who is free from lust or desire- कामिन्- lustful person, lover- न कामिन्- अकामिन्- नञ् तत्पुरुष स., मण्डनप्रियः- मण्डनम्- an act of adorning, decorating- प्रिय- adjctv- pleasing, agreeable, likeable- मण्डनम् प्रियम् यस्य सः- मण्डनप्रियः- बहुव्रीहि स., अविदग्धः- foolish, unwise- विदग्धः- a scholar, wise- क. भू. धा. वि. of वि +दह- to refine -(दह- दहति १ ग. प. प. to burn, scorch)- न विदग्धः- अविदग्धः- नञ् तत्पुरुष स., स्फुटवक्ता (स्फुटवक्त्)- frank speaker- स्फुट- adjctv- clear, frank, open, वक्त्- speaker- स्फुटः वक्ता- स्फुटवक्त्- कर्मधारय स., वञ्चकः- a cheat, swindler, rogue- all in पु. लिं. प्र. वि. ए. व., प्रियम्- पु/न. द्वि. वि. ए. व. of प्रिय- see above, ब्रूयात् & स्यात्- both in विध्यर्थ प्र. पु. ए. व. of ब्रू- ब्रवीति- ब्रूते २ ग. उ. प. to speak, talk, say & अस्- अस्ति- २ ग. प. प. to be, exist, न- no, not- अव्यय

श्रेष्ठो हि पण्डितः शत्रुर्न च मित्रमपण्डितः ।

अमित्रे खलु माजरि जीवितं संप्रतिष्ठितम् ॥२९२॥ -महाभा-शान्तिपर्व- १२.१३८.४६- शारदाप्रकाशसंघ

पण्डितः शत्रुः श्रेष्ठः हि (भवति), न च अपण्डितः मित्रम्। माजरि (इव) अमित्रे (सति) जीवितं खलु संप्रतिष्ठितं (भवति) ॥

It is preferred to have a wise person as an enemy than a stupid person as a friend. Life is well-established for those who do not have a friend like a cat.

श्रेष्ठः- excellent, best, most beloved, पण्डितः- a scholar, wise, expert, clever, शत्रुः- enemy, अपण्डितः- a stupid or foolish person- न पण्डितः- अपण्डितः- नञ् तत्पुरुष स.- all in पु. लिं. प्र. वि. ए. व., मित्रम्- a friend, जीवितम्- life, existence, livelihood- जीवित- क. भू. धा. वि. of जीव्- जीवति- १ ग. प. प. to be alive, to live, संप्रतिष्ठितम्- well-established, well-placed- क. भू. धा. वि. of संप्र+ स्था- to be well-placed, well-established- (स्था- तिष्ठति १ ग. प. प. to stand, stay)- all in न. लिं. प्र. वि. ए. व., अमित्रे & माजरि- both in स. वि. ए. व. of अमित्रम्- न. लिं.- one, who is not a friend- न मित्रम्- अमित्रम्- नञ् तत्पुरुष स. & माजरिः- पु. लिं.- cat, हि- indeed, surely, खलु- certainly, indeed, च-and, न- no, not- all अव्ययस

मूर्खाणां पण्डिता द्वेष्या अधनानां महाधनाः ।

वाराङ्गानाः कुलस्त्रीणां सुभगानां च दुर्भगाः ॥२९३॥ -चाणक्यनीतिदर्पण अ. ५.६

मूर्खाणां पण्डिताः, अधनानां महाधनाः, कुलस्त्रीणां वाराङ्गानाः (तथा) सुभगानां दुर्भगाः च द्वेष्याः (भवन्ति) ॥

Stupid people hate the wise men. Poor people envy the wealthy. Courtesans dislike women from noble household. Unlucky women envy lucky women.

मूर्खाणाम् & अधनानाम्- both in पु. लिं. ष. वि. ब. व. of मूर्खः- a stupid or foolish person & अधनः- a poor person, Person without wealth- धनम्-न. लिं.- wealth, money, property- धनात् विहीनः यः सः- अधनः- बहुव्रीहि स., सुभगानाम् & कुलस्त्रीणाम्- both in स्त्री. लिं. ष. वि. ब. व. of सुभगा- a lucky woman , a favourite wife, an honoured mother- सु- अव्यय- prefix implies: good, well, plenty, भगः- fame, glory, love, affection, good fortune, happiness- (सुष्ठु भगः यस्याः सा- सुभगा- बहुव्रीहि स.) & कुलस्त्री- a woman from a good noble family- (कुलीन- adjctv- of high descent, of a good family- कुलीना स्त्री - कुलस्त्री- कर्मधारय स.), पण्डिताः & महाधनाः- both in पु. लिं. प्र. वि. ब. व. of पण्डितः- learned, scholar, wise & महाधनः- one having great wealth- महत्- adjctv- great, big, plenty- महत् धनम्- महद्भनम्- वि. पू. प. कर्मधारय स. & महद्भनम् यस्य सः- महाधनः- बहुव्रीहि स., वाराङ्गानाः & दुर्भगाः- both in स्त्री. लिं. प्र. वि. ब. व. of वाराङ्गाना- a courtesan, a common woman, a woman of multitude- (वारः- multitude, large number, अङ्गाना- woman- वारा अङ्गाना- वाराङ्गाना- वि. पू. प. कर्मधारय स.) & दुर्भगा- unlucky or unfortunate woman- दुष्टः भगः यस्याः सा- दुर्भगा- बहुव्रीहि स., द्वेष्याः- in पु/स्त्री. लिं. प्र. वि. ब. व. of द्वेष्यः/द्वेष्या- to be hated, disliked, to have hostility, enmity- द्वेष्य (also द्वेष्य & द्वेषणीय)- क. वि. धा. सा. वि. of द्विष्- द्वेषि- द्विष्टे २ ग. उ. प. to hate, dislike, be hostile towards, च- and- अव्यय

अभ्यासाद्धार्यते विद्या कुलं शीलेन धार्यते।

गुणेन ज्ञायते त्वार्यः कोपो नेत्रेण गम्यते ॥२९४॥ - चाणक्यनीतिदर्पण अ.५.८ -

पाभेः द्वि. चरणः ->गुणैर्मित्राणि धार्यन्ते । अक्षणा क्रोधश्च धार्यते॥

विद्या अभ्यासात् धार्यते । कुलम् शीलेन धार्यते । आर्यः तु गुणेन ज्ञायते (तथा) कोपः नेत्रेण गम्यते। (मित्राणि गुणैः धार्यन्ते (तथा) क्रोधः च अक्षणा धार्यते) ॥

Knowledge is supported by constant study. Name of a family is maintained by the conduct of its members. A person is respected by his virtues. Anger of a person is conveyed through his eyes. (Friends are sustained by their virtues and anger gets indicated through one's eyes)

विद्या- knowledge, scholarship- स्त्री. लिंग. प्र. वि. ए. व., कुलम्- family, race, noble descent- न. लिंग. प्र. वि. ए. व., आर्यः- a respectable or honourable man, कोपः & क्रोधः- anger, wrath- all in पु. लिंग. प्र. वि. ए. व., अभ्यासात्- in पु. लिंग. पं. वि. ए. व. of अभ्यासः- repeated practice, exercise, use- धार्यते- gets consolidated, sustained, ज्ञायते- gets known & गम्यते- gets evident, gets conveyed- all- कर्मणि प्रयोग प्र. पु. ए. व. of धृ- १ प. प. & १० उ. प. धरति, धारयति- ते- to bear, hold, sustain, maintain, ज्ञा- जानाति- जानीते ९ ग. उ. प. to know, understand & गम्- गच्छति १ ग. प. प. to go approach, शीलेन, गुणेन, नेत्रेण & अक्षणा- all न. लिंग. तृ. वि. ए. व. of शीलम्- conduct, character, behaviour, गुणम्- virtue, quality नेत्रम् & अक्षि- eye, मित्राणि- न. लिंग. प्र. वि. ब. व. of मित्रम्- a friend, गुणैः- न. लिंग. तृ. वि. ब. व. of गुणम्- see above, धार्यन्ते- कर्मणि प्रयोग प्र. पु. ब. व. of धृ- see above, तु- but, on the other hand, च- and- both अव्ययस

ये वै भेदनशीलास्तु सकामा निस्त्रपाश्शठाः।

ये पापा इति विख्यातास्संवासे परिगर्हिताः ॥२९५॥ -महाभा उद्योग ३९.१३ - सुधर्मादिनपत्रिका

ये वै भेदनशीलाः, सकामाः, निस्त्रपाः, शठाः तु (तथा) ये पापाः इति विख्याताः (ते) संवासे परिगर्हिताः (भवन्ति) ॥

Those known to indulge in dividing people, selfish in their actions, shameless in their behaviour, fraudulent and sinners are unfit for dwelling (jn a society)

ये, भेदनशीलाः, सकामाः, निस्त्रपाः, शठाः, पापाः, विख्याताः & परिगर्हिताः- all in पु. लिंग. प्र. वि. ब. व. of यद्- who, भेदनशीलः- a person known to indulge in dividing people- भेदनम्- breaking, splitting, dividing & शीलम्- character, behaviour, conduct- भेदनम् शीलम् यस्य सः- भेदनशीलः- बहुव्रीहि स., सकामः- selfish, having their own desire- कामः- desire, wish- कामेन सह- सकामः- सहबहुव्रीहि स., निस्त्रपः- shameless, immodest- त्रपा- स्त्री. लिंग. modesty, shame- निर्गता त्रपा यस्मात् सः- निस्त्रपः- बहुव्रीहि स., शठः- a cheat, rogue, पापः- a sinner, criminal, विख्यातः- one who is well-known, famous- विख्यात- क. भू. धा. वि. of वि+ ख्या- to be well-known, famous- (ख्या- ख्याति २ ग. प. प. to tell, declare) & परिगर्हितः- very much blamed, accused- परिगर्हित- क. भू. धा. वि. of परि+ गर्ह- (गर्ह- गर्हते १ ग. आ. प. to blame, accuse), संवासे- in पु. लिंग. स. वि. ए. व. of संवासः- dwelling together, association, company, वै- a particle of

affirmation or certainty- truly, indeed, इति- a particle is used to report the very word spoken, तु- but, on the other hand-all अव्ययस

स्मरन्ति सुकृतान्येव न वैराणि कृतान्यपि।

सन्तः प्रतिविजानन्तो लब्ध्वा प्रत्ययमात्मनः ॥२९६॥ -महाभा सभापर्व २.९५.१०- शारदाप्रकाशसंघ

पाभे: लब्ध्वा प्रत्ययमात्मनः= लब्धसम्भावना: स्वयम्

सन्तः, वैराणि कृतानि, प्रतिविजानन्तः अपि न स्मरन्ति। (ते तथा) आत्मनः प्रत्ययं लब्ध्वा, सुकृतानि एव (स्मरन्ति)।
{(तथा) स्वयं लब्धसम्भावना: (भवन्ति)}॥।

Great men ignore hostile deeds done to them, knowing well how to respond to them. They only remember the good deeds and gain respected themselves. (Thus earn honours for themselves)

सन्तः, प्रतिविजानन्तः & लब्धसम्भावना:- all in पु. लिं. प्र. वि. ब. व. of सत्- noble or saintly person, प्रतिविजानन्त- one who knows how to ward off or respond- कर्तरि वर्त. का. वा. धा. सा. वि. of प्रति+वि+ ज्ञा- to know about means of warding it off or react- (ज्ञा- जानाति-जानीते ९ ग. उ. प. to know, understand) & लब्धसम्भावनः- one who got honoured, respected- लब्ध- obtained, gained, got- क. भू. धा. वि. of लभ्- लभते १ ग. आ. प. to get, obtain, सम्भावनम्-ना- respect honour, esteem- लब्धा सम्भावना येन सः- लब्धसम्भावनः- बहुव्रीहि स., सुकृतानि, वैराणि & कृतानि- all in न. लिं. द्वि. वि. ब. व. of सुकृतम्- good deed, done, वैरम्- enmity, hostility & कृतम्- deed, done (सुकृत & कृत- क. भू. धा. वि. of सुकृ- & कृ- करोति- कुरुते ८ ग. उ. प.), स्मरन्ति- वर्त. प्र. पु. ब. व. of स्मृ- स्मरति १ ग. प. प. to remember, keep in mind, लब्ध्वा- पू. का.वा. त्वान्त धा. सा. अव्यय of लभ्- see above, प्रत्ययम्- conviction, fame, renown, आत्मनः- in पु. लिं. ष. वि. ए. व. of आत्मन्- self, one's own, स्वयम्- oneself, in one's own person, न- no, not, अपि- even, also, एव- only, merely, just- all अव्ययस

दैवं पुरुषकारेण यः समर्थः प्रबाधितुम्।

न दैवेन विपन्नार्थः पुरुषस्सोऽवसीदति ॥२९७॥ -रामायण- २.२३.१७ -शारदाप्रकाश-संघ

यः पुरुषकारेण दैवम् प्रबाधितुम् समर्थः (अस्ति), सः पुरुषः दैवेन विपन्नार्थः न अवसीदति॥

(Said by Lakshmana to Rama, when Rama was asked to go to forest and deprive him from ascending the throne).

One, who is capable to change his destiny through his human efforts, does not get disheartened when faced with distress brought in by his fate.

यः (यद्)- who, समर्थः- capable, able, सः (तद्)- he, पुरुषः- man, person & विपन्नार्थः- purpose being defeated, faced with distress- विपन्न- afflicted, distressed- क. भू. धा. वि. of वि+ पद्- to miscarry, to be disabled, distressed (पद्- पद्यते- ४ ग. आ. प. to go, move gain), अर्थः- purpose, interest, means, objective- विपन्नः अर्थः- विपन्नार्थः- वि. पू. प. कर्मधारय स.- all in पु. लिं. प्र. वि. ए. व., दैवम्- destiny, fate- न.

लिं. द्वि. वि. ए. व., पुरुषकारेण & दैवेन- त्. वि. ए. व. of पुरुषकारः- human effort, manly deeds- पुरुषः- man, person, कार- adjctv- at the end of the composition means: effort, performance, deed- पुरुषस्य कारः- पुरुषकारः- ष. तत्पुरुष स. & दैवम्- see above, प्रबाधितुम्- पू. का. वा. धा. हेत्वार्थक तुमन्त अव्यय of प्र+ बाध्- to torment, hurt- (बाध्- बाधते १ ग. प. प. to harass, annoy), अवसीदति- वर्त. प्र. पु. ए. व. of अव+ सद्- to suffer, to get disheartened, to perish- (सद्- सीदति १ ग. प. प. to sit, lie, to sink down), न- no, not- अव्यय

अथवा जायमानस्य यच्छीलमनुजायते ।

श्रूयते तन्महाराज नामृतस्यापसर्पति ॥२९८॥ - महाभा वनपर्व ३.८.११- -शारदाप्रकाश-संघ

महाराज, जायमानस्य यद् शीलम् अनुजायते, तद् अमृतस्य अथवा न अपसर्पति (इति) श्रूयते ॥

Oh, Great King, it is heard that a person's character at birth, perhaps, does not leave him until his death.

महाराज- Oh, Great King- in पु. लिं. सं. वि. ए. व.- महत्- adjctv- great, big- राजन्- King- महान् राजा- महाराजः- वि. पू. प. कर्मधारय स., जायमानस्य & अमृतस्य- in पु. लिं. ष. वि. ए. व. of जायमानः- while being born, at the time of birth- जायमान- कर्मणि वर्त. का. वा. धा. सा. वि. of जन्- जायते- ४ ग. आ. प. to be born, produced & अमृतः- one who is alive, until the death- मृतः- dead- न मृतः- अमृतः- नञ् तत्पुरुष स., यद्- what, which, तद्- that, शीलम्- character, behaviour, conduct- all in न. लिं. प्र. वि. ए. व., अनुजायते & अपसर्पति- both in वर्त. प्र. पु. ए. व. of अनु+ जन्- to be born after or following- (जन्- see above) & अप+ सृप्- to go away, withdraw- (सृप्- सर्पति-१ ग. प. प. to creep crawl), श्रूयते- कर्मणि प्रयोग प्र. पु. ए. व. of श्रु- श्रुणोति ५ ग. प. प. to hear, listen, अथवा- or, rather, perhaps, न- no, not- both अव्यय

वित्तेन रक्ष्यते धर्मो विद्या योगेन रक्ष्यते ।

मृदुना रक्ष्यते भूपः सस्त्रिया रक्ष्यते गृहम् ॥२९९॥ -चाणक्यनीतिदर्पण अ. ५.९

धर्मः वित्तेन रक्ष्यते। विद्या योगेन रक्ष्यते। भूपः मृदुना रक्ष्यते। सस्त्रिया गृहम् रक्ष्यते ॥

Dharma is protected by wealth. Knowledge is preserved by its constant application. A King is better protected by his modesty. A household is protected by a well behaved woman.

Dharma can grow if supported by money. Knowledge is enhanced by giving it away. Modesty is a great virtue for politicians for re-elections. A household managed by good people is well respected. We can change सस्त्रिया गृहम् रक्ष्यते by सत्जनेन गृहमपि !

धर्मः- right codes of conduct (Dharma) & भूपः- King- भूः- earth- भुवम् पाति इति- भूपः- उपपद तत्पुरुष स.- both in पु. लिं. प्र. वि. ए. व., विद्या- knowledge, learning, training- in स्त्री. लिं. प्र. वि. ए. व., गृहम्- house, household, dwelling- in न. लिं. प्र. वि. ए. व., वित्तेन, योगेन, मृदुना & सस्त्रिया- all in त्. वि. ए. व. of वित्तम्- न. लिं.- money, wealth, property, possession- वित्त- क. भू. धा. वि. of विद्- विंदति- ते ६ ग. उ. प.

to get, acquire, gain, योगः- पु. लिं- application, employment, contact, touch, मृदु- adjctv- tender, delicate, subtle, soft, & सस्त्री- स्त्री. लिं.- well-behaved or noble woman- सत्- noble, well-behaved, good & स्त्री- woman, lady- सती स्त्री- सस्त्री- वि. पू. प. कर्मधारय स. रक्षयते- gets protected- कर्मणि प्रयोग प्र. पु. ए. व. of रक्ष- रक्षति १ ग. प. प. to protect, preserve, guard

विद्याभ्यासो विचारश्च समयोरेव शोभते।

विवाहश्च विवादश्च समयोरेव शोभते ॥३००॥ -सुभाषितरत्नभण्डागार -सुधर्मादिनपत्रिका

विद्याभ्यासः विचारः च समयोः एव शोभते, (तथा) विवाहः च विवादः च समयोः एव शोभते॥

Education, its application as well as discussions thrive between people with similar education. A marriage would be successful among people of similar backgrounds and disputes or disagreements would be productive with a person of same status.

विद्याभ्यासः- studying, getting knowledge and its application- विद्या- knowledge, training, expertise, अभ्यासः- practice, application, use- विद्यायाः अभ्यासः- विद्याभ्यासः- ष. तत्पुरुष स., विचारः- reflection, deliberation, discussion, विवाहः- marriage & विवादः- debate, argument, dispute- all in पु. लिं. प्र. वि. ए. व., समयोः- between equals- in पु. लिं. ष. वि. द्वि. व. of समः- equal, same, शोभते- वर्त. प्र. पु. ए. व. of शुभ- १ ग. आ.प. to shine, to be befitting, splendid, to be graceful, च- and एव- just merely only- both अव्ययs

श्रुत्वा धर्मं विजानाति श्रुत्वा त्यजति दुर्मतिम् ।

श्रुत्वा ज्ञानमवाप्नोति श्रुत्वा मोक्षमवाप्नुयात् ॥३०१॥ -चाणक्यनीतिदर्पण अ. ६.१

(मनुष्यः) श्रुत्वा धर्मम् विजानाति, (सः) श्रुत्वा दुर्मतिम् त्यजति, (सः) श्रुत्वा ज्ञानम् अवाप्नोति (तथा सः) श्रुत्वा मोक्षम् अवाप्नुयात्॥

After listening (to Vedas and Upanishads), one comprehends "Sanātana Dharma" (सनातन धर्म). By further studying them, he discards evil thoughts and acquires true knowledge. By contemplating on them (even more), he attains Mokṣa.

श्रुत्वा- after having heard, studying, attentively listening- पू. का. वा. त्वान्त धा. सा. अव्यय of श्रु- श्रुणोति ५ ग. प. प. to listen, hear, learn, study, obey, धर्मम्, दुर्मतिम्, ज्ञानम् & मोक्षम्- all in द्वि. वि. ए. व. of धर्मः- पु. लिं.- right codes of conduct, virtue, righteousness- (Dharma), दुर्मतिः- wicked thinking, evil or sinful thought- मतिः- स्त्री. लिं.- Understanding judgement, mind, thinking, दुर्- अव्यय- prefix implies- bad, evil, wicked- दुष्टा मतिः- दुर्मतिः- प्रादि कर्मधारय स., ज्ञानम्- न. लिं.- knowledge, consciousness & मोक्षः- पु. लिं.- Liberation, deliverance from cycle of birth and death, विजानाति, त्यजति & अवाप्नोति- वर्त. प्र. पु. ए. व. of वि +ज्ञा- to be aware of, comprehend- (ज्ञा- जानाति- जानीते ९ ग. उ. प. to know, understand),

त्यज्- १ ग. प. प. to avoid, leave, abandon & अव+ आप्- to get, attain, secure- (आप्- आप्नोति ५ ग. प. प. to get, obtain), अवाप्नुयात्- विध्यर्थ प्र. पु. ए. व. of अव+ आप्- see above.

**भस्मना शुध्यते कांस्यं ताम्रमलेन शुध्यति ।
रजसा शुध्यते नारी नदी वेगेन शुध्यति ॥३०२॥ चाणक्यनीतिदर्पण अ. ६.३**

कांस्यम् भस्मना शुध्यते, ताम्रम् अम्लेन शुध्यति, नारी रजसा शुध्यते (तथा) नदी वेगेन शुध्यति ॥

An article of bronze gets cleaned by ashes. Copper article gets cleaned with vinegar or tamarind. A woman gets purified by menstrual cycle and a river is purified by the speed of its currents.

कांस्यम्- bronze & ताम्रम्- copper- both in- न. लिं. प्र. वि. ए. व., भस्मना- न. लिं. तृ. वि. ए. व. of भस्मन्- ashes, अम्लेन, रजसा & वेगेन- all in पु. लिं. तृ. वि. ए. व. of अम्लः- sourness, vinegar (अम्लफलम्- tamarind fruit), रजस्- dust, dirt, menses & वेगः- speed, velocity, force, नारी- a woman & नदी- river, any flowing stream- both in स्त्री. लिं. प्र. वि. ए. व., शुध्यति- वर्त. प्र. पु. ए. व. of शुध्- ४ ग. प. प. to become pure or purified, शुध्यते- gets purified, cleaned- कर्मणि प्रयोग प्र. पु. ए. व. of शुध्- शुध्यति

**अवश्यं लभते जन्तुः फलं पापस्य कर्मणः ।
घोरं पर्यागते काले द्रुमाः पुष्पमिवार्तवम् ॥३०३॥ - रामायण- ३.२९.८- शारदाप्रकाशसंघ**

काले पर्यागते, जन्तुः पापस्य कर्मणः घोरम् फलम् द्रुमाः आर्तवम् पुष्पम् इव अवश्यम् लभते।

(Said by Shri Rama to Khara Rakshasa): Just like the trees bear the seasonal flowers at an appointed time, a man, undoubtedly, receives terrible fruits for his sinful deeds, one day.

काले & पर्यागते- both in पु. लिं. स. वि. ए. व. of कालः- time, period & पर्यागतः- approached, became due or opportune- पर्यागत- क.भू. धा. वि. of परि+आ+ गम्- to approach, become due, to go towards- (गम्- गच्छति १ ग. प. प. to go), जन्तुः- a living being, creature, man- in पु. लिं. प्र. वि. ए. व., पापस्य & कर्मणः- both in न. लिं. ष. वि. ए. व. of पापम्- sin, crime, evil act & कर्मन्- doing, action, deed, घोरम्- terrible, frightful, horrible & फलम्- fruit, result, return- both in- न. लिं. द्वि. वि. ए. व., द्रुमाः- in पु. लिं. प्र. वि. ब. व. of द्रुमः- a tree, आर्तवम्- seasonal, conforming to a time & पुष्पम्- flower- both in- न. लिं. प्र. वि. ए. व., लभते- वर्त. प्र. पु. ए. व. of लभ्- १ ग. आ. प. to get, obtain, receive, इव- like, similar to & अवश्यम्- inevitably, necessarily, by all means, surely- both अव्ययस

**तादृशी जायते बुद्धिर्व्यवसायोऽपि तादृशः ।
सहायास्तादृशा एव यादृशी भवितव्यता ॥३०४॥ -चाणक्यनीतिदर्पण अ.६.६**

यादृशी भवितव्यता (अस्ति), बुद्धिः तादृशी जायते। व्यवसायः अपि तादृशः (भवति तथा), सहायाः तादृशाः एव (वर्तन्ते) ॥

The mind of a person acts according to his destiny. He also puts in efforts consistent with that prescribed goal. He receives external help from the other sources accordingly.

यादृशी (यादृश्/यादृक्ष)- of which sort or nature, what like, भवितव्यता- destiny, things that are bound to happen, inevitable necessity- भवितव्य- that is about to happen, likely to be- (also भवनीय, भव्य & भाव्य)- क. वि. धा. सा. वि. of भू- भवति १ ग. प. प. to happen, exist, to be & ता- suffix implies: quality, nature, बुद्धिः- understanding, talent, intellect, knowledge, comprehension & तादृशी (तादृश्/तादृक्ष)- like that, accordingly- all in स्त्री. लिं. प्र. वि. ए. व., जायते- वर्त. प्र. पु. ए. व. of जन्- ४ ग. आ. प. to be born, produced, to happen, व्यवसायः- effort, business, resolve, performance, exertion & तादृशः (तादृश्/तादृक्ष)- both in पु. लिं. प्र. वि. ए. व., सहायाः & तादृशाः- both in पु. लिं. प्र. वि. ब. व. of सहाय- help, assistance & तादृश्, अपि- also, even & एव- just, merely, only- both अव्ययस

न पश्यति च जन्मान्धः कामान्धो नैव पश्यति ।

न पश्यति मदोन्मत्तो स्वार्थी दोषान्न पश्यति ॥३०५॥ - चाणक्यनीतिदर्पण अ.६.४

जन्मान्धः च न पश्यति। कामान्धः (अपि) न एव पश्यति। मदोन्मत्तः न पश्यति। (तथा) स्वार्थी दोषान्न पश्यति ॥

A born blind person cannot see the external world. A lustful person is also blind (not able to see things rationally). An excessively arrogant person is blind (not having control over his actions). A selfish person cannot see any faults (in his actions).

जन्मान्धः- one who is born blind- जन्मन्- न. लि.- birth, अन्धः- पु. लिं.- blind, devoid of sight- जन्मेन अन्धः- जन्मान्धः- तृ तत्पुरुष स., कामान्धः- one who is blind with lust, desire of carnal gratification- कामः- lust, desire of carnal gratification, कामेन अन्धः- कामान्धः- तृ तत्पुरुष स., मदोन्मत्तः- one who is excessively arrogant with pride- मदः- pride, arrogance, conceit, उन्मत्तः- intoxicated, wild, puffed up, insane, mad- क. भू. धा. वि. of उद्+ मद्- to be excessively arrogant- (मद्- माद्यति- ४ ग. प. प. to be intoxicated, mad)- मदेन उन्मत्तः- तृ. तत्पुरुष स. & स्वार्थी (स्वार्थिन्)- one who is purely selfish- स्व- pronominal adjctv- one's own, oneself, अर्थिन्- one who seeks, solicits- स्वस्य अर्थिन्- स्वार्थिन्- ष. तत्पुरुष स.- all in पु. लिं. प्र. वि. ए. व., दोषान्- पु. लिं. द्वि. वि. ब. व. of दोषः- a fault, blemish, offence, guilt, पश्यति- वर्त. प्र. पु. ए. व. of दृश्- १ ग. प. प. to see, look at, न- no, not, च- and, एव- just, merely only- all अव्ययस

स्वयं कर्म करोत्यात्मा स्वयं तत्फलमश्नुते।

स्वयं भ्रमति संसारे स्वयं तस्माद्विमुच्यते ॥३०६॥ -चाणक्यनीतिदर्पण अ. ६.९

आत्मा स्वयम् कर्म करोति, (सः) स्वयम् तत्फलम् अश्नुते, (सः) स्वयम् संसारे भ्रमति (तथा सः) स्वयम् तस्मात् विमुच्यते॥

The "Atma" of a person alone performs all his action and it alone faces all consequences of such actions. The Soul alone wanders this circuit of worldly life and it alone is liberated from the birth and death cycles.

Some translate "Atma" as "Soul" but they are not same. In Hindu philosophy, Atma is the fraction of Brahman and is qualitatively same as Brahman. It exists in all living beings. It is eternal, indestructible and a form of energy (Chetana) and pure consciousness. None of these attributes are valid for "Soul".

आत्मा- पु. लिं. प्र. वि. ए. व. of आत्मन्- soul, self, oneself, करोति, अश्नुते & भ्रमति-वर्त. प्र. पु. ए. व. of कृ- करोति- कुरुते ८ ग. उ. प. to do, अश्- ५ ग. आ. प. to enjoy, get, experience & भ्रम्- १ ग. प. प. to roam, wander about, विमुच्यते- कर्मणि प्रयोग प्र. पु. ए. व. of वि+ मुच्- to liberate, let go- (मुच्- मुंचति- ते ६ ग. उ. प. to set free, release), कर्म (कर्मन्)- performance, action, work, deed & तत्फलम्- fruit of that, consequence of that- तद्-that, it, फलम्- fruit, result- तस्य फलम्- तत्फलम्- ष. तत्पुरुष स.- both in न. लिं. द्वि. वि. ए. व., संसारे- पु. लिं. स. वि. ए. व. of संसारः- circuit of worldly life, the world, तस्मात्- from that, out of it- पु. लिं. पं. वि. ए. व. of तद्- he, स्वयम्- by oneself, one's own- अव्यय

नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि।

अवश्यमेव भोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभम् ॥३०७॥ -नारद पुराणः पूर्व भागः- ३१.६९.७०

(मनुष्येण कृतम्) कर्म, अभुक्तं, कल्पकोटिशतैः अपि न क्षीयते। (तेन) कृतं कर्म अवश्यम् एव शुभाशुभं भोक्तव्यं (भूयते)॥

Deeds of a person (कर्म) do not disappear without experienced, even after millions and millions of years. Good or bad consequences of one's deeds must be enjoyed or suffered by him.

अभुक्तम्- without having experienced, suffered, enjoyed- न भुक्तम्- अभुक्तम्- नञ् तत्पुरुष स.- भुक्त- क. भू. धा. वि. of भुज्- भुनक्ति भुंक्ते ७ ग. उ. प. to eat, enjoy, suffer, experience & कर्म (कर्मन्)- both in न. लिं. प्र. वि. ए. व., कल्पकोटिशतैः- in न. लिं. तृ. वि. ब. व. of कल्पकोटिशतम्- कल्पः- a day in the life of Brahma, 432 million years, कोटिः- 10 million, शतम्- one hundred- कोटिः शतम्- कोटिशतम्- वि. पू. प. कर्मधारय स. & कोटिशतम् कल्पः- कल्पकोटिशतम्- वि. उ. प. कर्मधारय स., भोक्तव्यम्-that to be suffered, enjoyed, experienced- भोक्तव्य (also भोजनीय, भोज्य & भोग्य)- क. वि. धा. सा. वि. of भुज्-see above, कृतम्- done, performed- कृत- क. भू. धा. वि. of कृ- करोति- कुरुते ८ ग. उ. प. to do, make, कर्म (कर्मन्)- work, deed, action, शुभाशुभम्- good as well as bad- शुभम्- good, auspicious, न शुभम्- अशुभम्- नञ् तत्पुरुष स.- शुभम् च अशुभम् च- शुभाशुभम्- द्वंद्व स.- all in न. लिं. द्वि. वि. ए. व., क्षीयते- gets destroyed-

कर्मणि प्रयोग प्र. पु. ए. व. of क्षि- क्षयति १ ग. प. प. to decay, diminish, ruin, wane, न- no, not, एव- just, merely, only, अपि- even also & अवश्यम्- necessarily, inevitably, certainly, surely- all अव्ययस

वरं न राज्यं न कुराजराज्यं

वरं न मित्रं न कुमित्रमित्रम्।

वरं न शिष्यो न कुशिष्यशिष्यो

वरं न दारा न कुदारदाराः ॥३०८॥ -चाणक्यनीतिदर्पण अ.६.१३

न राज्यम् वरम्, न कुराजराज्यम् (वरम् भवति)। न मित्रम् वरम्, न कुमित्रमित्रम् (वरम् भवति)। न शिष्यः वरम्, न कुशिष्यशिष्यः (वरम् भवति)। न दाराः वरम्, न कुदारदाराः (वरम् भवन्ति)॥

It is better not to have a kingdom than having a bad King. It is better to be without a friend than a bad one. It is better to be without a disciple, than a bad one. It is better to be without a wife (or husband) than having a bad one.

राज्यम्- न. लिं.- kingdom, country, state, nation, कुराजराज्यम्- country ruled by a bad king- राजन्- पु. लिं.- king- कुत्सितः राजा- कुराजा- प्रादि कर्मधारय स. & कुराज्ञः राज्यम्- कुराजराज्यम्- ष. तत्पुरुष स., मित्रम्- न. लिं.- friend, कुत्सितम् मित्रम्- कुमित्रम्- प्रादि कर्मधारय स. & कुमित्रम् इव मित्रम्- कुमित्रमित्रम्- उपमानपूर्वपद कर्मधारय स.- all in न. लिं. प्र. वि. ए. व., शिष्यः- disciple, student, कुत्सितः शिष्यः- कुशिष्यः- प्रादि कर्मधारय स. & कुशिष्यः इव शिष्यः- कुशिष्यशिष्यः- उपमानपूर्वपद कर्मधारय स. both in पु. लिं. प्र. वि. ए. व., दाराः- a wife, स्त्री. लिं. प्र. वि. ब. व., कुत्सिताः दाराः- कुदाराः - प्रादि कर्मधारय स. & कुदाराः इव दाराः- कुदारदाराः- उपमानपूर्वपद कर्मधारय स. both in स्त्री. लिं. प्र. वि. ब. व., न- no, not, वरम्- better than, preferable to, worthwhile than- both अव्यय- (but it is generally used absolutely- वरम्- being used with the clause containing the thing preferred, and न, न च, न तु, न पुनः with the clause containing the thing to which the first is preferred- both being put in the nominative case

काकचेष्टा बकध्यानं श्वाननिद्रा तथैव च।

अल्पाहारी गृहत्यागी विद्यार्थीपञ्चलक्षणम् ॥३०९॥

काकचेष्टा, बकध्यानं, श्वाननिद्रा तथा एव च अल्पाहारी, गृहत्यागी, (एतानि) विद्यार्थिनां पञ्चलक्षणानि (सन्ति) ॥

Alertness of a crow, concentration of a crane, sleeping pattern of a dog and likewise habitually eating small portions and willing to stay away from home, these are five characteristics of a student.

काकचेष्टा- alertness of a crow- काकः- पु. लिं.-a crow- चेष्टा- स्त्री. लिं.- movement, alert news, effort- काकस्य चेष्टा- काकचेष्टा & श्वाननिद्रा- sleeping nature of a dog- श्वन्- पु. लिं.- a dog, निद्रा- sleep- श्वाननिद्रा- श्वाननिद्रा- both in स्त्री. लिं. प्र. वि. ए. व., बकध्यानम्- contemplation of a crane (Baka-pakshi)- बकः- an Indian crane, ध्यानम्- contemplation, meditation- बकस्य ध्यानम्- बकध्यानम्- in न. लिं. प्र. वि. ए. व.- all three- ष. तत्पुरुष स., अल्पाहारी & गृहत्यागी- in पु. लिं. प्र. वि. ए. व. of अल्पाहारिन्- one who

sustains on a limited diet- अल्प- adjctv- small, little, limited- आहारः- food- अल्पः आहारः यस्य सः- अल्पाहारिन् & गृहत्याग्नि- one staying away from home- गृहम्- house, home, त्याग्नि- adjctv- giving up, leaving, abandoning- गृहम् त्यजति यः सः- गृहत्याग्नि- both बहुव्रीहि सः., विद्यार्थीपञ्चलक्षणम्- five characteristics of a student- विद्या- स्त्री. लिं.- knowledge, learning, अर्थिन्- adjctv- seeker, desirous of- विद्यायाः अर्थिन्- विद्यार्थिन्- a student, pupil, पञ्च- five, लक्षणम्- characteristic, sign, indication- पञ्चानां लक्षणानां समाहारः- पञ्चलक्षणम्- न. लिं. ए. व. द्विगु समास. & विद्यार्थिनाम् पञ्चलक्षणम्- विद्यार्थीपञ्चलक्षणम्- ष. तत्पुरुष स.- न. लिं. प्र. वि. ए. व., तथा- and, similarly, likewise, एव- just, only, merely, च- and- all अव्ययः

सन्तोषामृततृप्तानां यत्सुखं शान्तचेतसाम् ।

न च तद्धनलुब्धानामितश्चेतश्च धावताम् ॥३१०॥ -चाणक्य नीति ७.३

शान्तचेतसाम् सन्तोषामृततृप्तानाम् (मनुष्याणाम्), यत् सुखम् (लभते), तद् (सुखम्) धनलुब्धानाम् इतः च इतः च धावताम् न च (लभते) ॥

The contentment of those with tranquil mind and of those who drink nectar of happiness is unavailable to those who run around here and there (in search of happiness) and those greedy about wealth.

सन्तोषामृततृप्तानाम्, शान्तचेतसाम्, धावताम् & धनलुब्धानाम्- all in पु. लिं. ष. वि. ब. व. of सन्तोषामृततृप्तः- one who is fully contented with nectar of happiness- सन्तोष- joy, happiness, satisfaction, अमृत- nectar, drink of immortality, तृप्तः- satisfied, contented- क. भू. धा. वि. of तृप्- तृप्यति- तृप्नोति & तृपति ४, ५ & ६ ग. प. प. to be pleased, satisfied, contented- सन्तोषम् अमृतम् इव - सन्तोषामृतम्- उपमान पू. प. कर्मधारय स. & सन्तोषामृतेन तृप्तः- सन्तोषामृततृप्तः- त्. तत्पुरुष सः., शान्तचेतस्- one with a calm mind- शान्त- appeased, calm, tranquil- क. भू. धा. वि. of शम्- शाम्यति ४ ग. प. प. to be call & चेतस्- न. लिं.- thinking soul, consciousness, mind- शान्तम् चेतः यस्य सः- शान्तचेतस्- बहुव्रीहि सः., धावत्- running, going after- कर्तरि वर्त. का. वा. धा. सा. वि. of धाव्- धावति १ ग. प. प. to run & धनलुब्धः- one who is greedy after wealth- धनम्- wealth, money, लुब्धः- greedy, desirous of, covetous- क. भू. धा. वि. of लुभ्- लुभ्यति ४ ग. प. प. to cover, long for- धनाय लुब्धः- धनलुब्धः- च. तत्पुरुष सः., यत्- which, what, सुखम्- satisfaction, happiness, तद्- that- all in न. लिं. प्र. वि. ए. व., इतः (इतस्)- from here, hence, in this direction, च- and- इतः च इतः च- here and there, all around, न- no, not- all अव्ययः